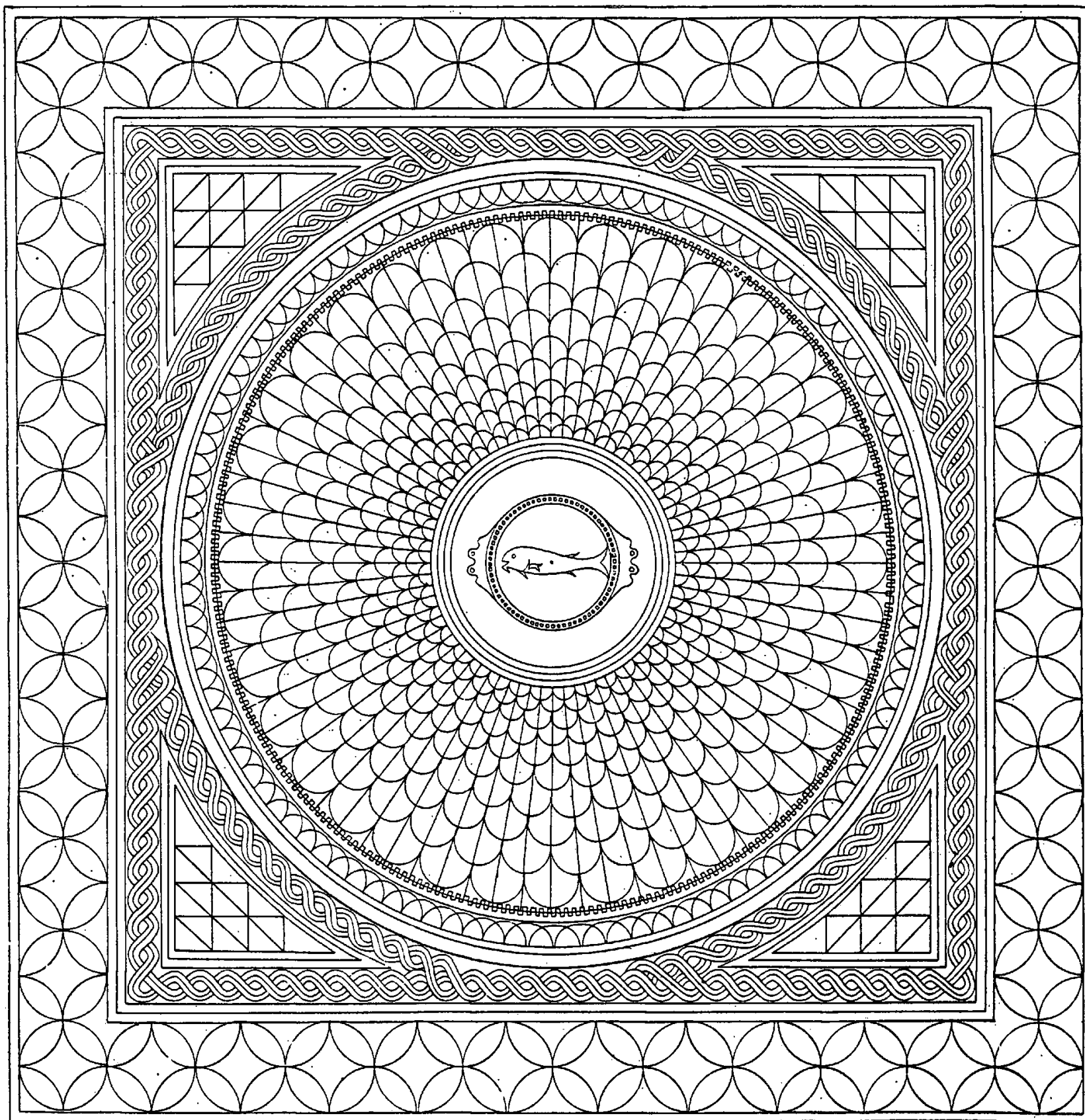

Критике и прикази

Critiques et comptes rendus

дишту које је уништено, крај II — почетак III века; по једна животиња у трку — тигар, леопард, лав — наизменично са птицама, сачувана је у одељцима унутрашњег, а вепар и дивојарац у одељцима следећег оквира, III век. Од мозаика једне виле из Паника, само су два фигурална, оба датована у крај III века: на једном од њих је у средишту композиције осмоугаоник, а у њему Орфеј окружен опчињеним животињама седи на стени испод дрвета и свира на лири. Од животиња су сачувани само бик и змија. Три крстића украшавају рукав Орфеја и можда указују на криптохришћанску уметност, каже И. Чремошник. У оквирним одељцима симетрична слика — акантусов

жбун између две птице — и леопард како гони дивојарца, између њих дрво. У истој композицији, једно правоугаono поље покривено преплетом и женска биста са диптихом као атрибутом убачена у средиште овог поља идентификована као муза Калиопа; на другом мозаику, у средиште квадратног поља које покрива шара крљушти, пола беле, пола црне, убачен одељак у коме је могла бити фигурална представа, али није сачувана. Од два мозаика из *Домавије*, на једном је представа архитектуре — стубови портика са фризом и зракастим гредама које испуњавају полукруг апсиде, крај III, почетак IV века; на другом мозаику, два поља — у сред поља четворокраких звезда убачен фигу-

Ирма Чremoшник, МОЗАИЦИ И ЗИДНО СЛИКАРСТВО РИМСКОГ ДОБА У БОСНИ И ХЕРЦЕГОВИНИ, Сарајево 1984, стр. 225, сл. 74 + 63.

После објављивања римских мозаика Словеније (Бојан Ђурић, Љубљана 1977) и рановизантијских мозаика у Дарданији, Македонији и Новом Епиру (писац овог приказа, Г. ЦветковићТомашевић, Београд 1978), Ирма Чremoшник објављује мозаике, и фреске из римског доба у Босни и Херцеговини, доприносећи тако упознавању ове врсте старе уметности, у чијем се проучавању код нас доста заостаје.

У својој књизи, И. Чremoшник разматра 50 мозаика из Босне и Херцеговине, од тога 48 римских и два ранохришћанска. Римски потичу са шест локалитета — 2 су из Путовића, 17 из Вишића, 12 из Илиће, 7 из Стоца, 8 из Паника и 2 из Домавије. Од ранохришћанских, један је из Сарајева, други из Паника. Од ових мозаика, 14 је објављено још крајем прошлог века, и то пет из Илиће, свих 7 из Стоца и оба мозаика из Домавије.

Фреске потичу са девет локалитета (Вишићи, Лисичићи, Паник, Могорјело, Столац, Билимиште, Илица, Домавија и Мајдан). Све су датоване у II век. За њих је карактеристична, по речима аутора, подела зидне површине не канделабрима, што је често случај у западним европским провинцијама, већ оквирима, пругама и другим линијским шарама, док су у пољима представљене личности из митологије и слике предела у перспективи које „пробијају“ зидове дајући илузију већег простора.

Мозаици. Укупно је 52 композиције, већина украшена геометријским или преплетним шарама. Само је једна фигурална слика у правом смислу речи — то је Орфеј окружен опчињеним животињама на мозаику из Папика. На осталима су само поједини фигурални или биљни елементи, предмети или симболи издвојено приказани у одељцима мреже или низа, сваки за себе. Ови одељци најчешће су оцртани бесконачним ужетом и концентрично распоређени.

Од два мозаика из *Путовића* остао је по један фрагмент, на једном представа хипокампа, на другом сандале, црнобели, I, II век, а на седам мозаика у једној вили из *Вишића* само појединачни фигурални елементи убачени у геометријска поља или преплете: риба на жутом (златном) тањир у средишту „штита“ од крљушти, пола беле, пола црне (сл. 1); две рибе на жутом тањир у средишту „штита“ од низова на теме постављених квадрата; симетрич-

не елике — кантарос између две бршљанове гранчице наизменично са акантусовим листом — у четири одељка око круга у средишту; по један бршљанов лист у одељцима једног, по једна палмета и по један лотос у одељцима другог оквира; акантусов лист у средишту, симетричне слике — две бршљанове и две винове гранчице наизменично — у угаоним одсечцима; симетричне слике — кантарос између два увојка винове лозе наизменично са бршљановим листом између два увојка бршљанове лозе у угаоним одсечцима једног, а парови симетричних делфина у одељцима следећег оквира; симетричне слике — кругови између два делфина у угаоним одсечцима. Сви мозаици из Вишића датовани су у средину II века. Од мозаика из *Илиће*, седам је фигуралних: глава жене и њена два атрибута, педум и један неидентификован предмет, представљени су у средишту композиције, а по једна симетрична слика — кантарос између два делфина или стилизовани жбун — наизменично са по једном рибом у одељцима оквира, II—III век. Зато што је биста окружена воденим бићима, претпоставило се да представља нимфу. То, међутим, не може бити разлог. У средишту друге композиције, остаци лава и птице, а у одељцима оквира по једна маска, птица, риба, II—III век; од треће композиције познат је само део и на њему остаци ужета којим је поље издељено на одељке, вероватно фигуралне, II—III век; од четврте композиције познат је само мотив у средишту — амор стоји на морском лаву и држи га за узде, прва трећина III века; од пете композиције су остала само два делфина, III—IV век; две рибе сачуване у једном од осам оквирних одељака шесте композиције, у уништеном средишту аутор претпоставља да је била Медуза (Горгонејон), III век; од седме композиције познат је само одељак у средишту, у коме је представљена морска змија у водн, прва трећина III века. Од мозаика из *Стоца*, три су фигурална: Минотаур је представљен као мушка биста са роговима у средишту квадратног лавиринта који је опасан квадратном тврђавом, а ова убачена на средину великог геометријског поља — то је меандар свастика на кључ, средина III века. Штета што аутор није користио студију W. Daszewskog о представама лавиринта, Тезеја и Минотаура (Nea Paphos II); женске бисте, персонификације годишњих доба, од којих само две сачуване — пролећа и зиме — приказане су у угаоним одсечцима између квадрата и уписане осмоугаоне звезде око осмоугаоника у сре-

рални одељак, али није сачуван, у сред поља са пелтама у наизменичним таласастим низовима убачен одељак са представом риба у води, крај III, почетак IV века.

*

Несумњиво, ово је један користан и добродошао преглед римских мозаика и фресака у Босни и Херцеговини, мада се могу имати примедбе на начин излагања и презентовања материјала. Он није сасвим уједначен — каткад недостаје цртеж мозаика као целине, добра фотографија или одговарајући опис. То отежава упоредна испитивања мозаика, неопходна да би се проверили предложени закључци, нарочито они који се односе на датовање. Датовање се заснива најчешће на аналогијама широко распрострањеним у времену и проетору, затим на археолошким подацима, али се не каже којим. Не би било сувишно ни да су приложени планови грађевина са означеним распоредом мозаика у њима, чак иако су негде већ објављени. У разматрању стила, и уметничких својстава ових мозаика и развоја мозаика као уметничке врсте преовлађују општа места.

Април 1985. Гордана ЦветковићТомашевић Београд

Гордана МарјановићВујовић, ТРЊАНЕ, СРПСКА НЕКРОПОЛА (КРАЈ XI — ПОЧЕТАК XIII ВЕКА), издавач Народни музеј у Београду, серија Монографије, књига 4, Београд 1984; 114 страна српскохрватског текста; 22 стране резимеа на енглеском језику; 2 стране регистра; 29 табли цртежа; 7 табли фотографија; 219 цртежа у тексту; повезано у картон величине 25,5 x X 19,5 cm; текст двостубачни ћирилицом; штампарија „Слободан Јовић" Београд

Од првих гробова које је професор Милоје Васић ископао у Винчи па до изласка монографије о Трњанима протекло је готово осамдесет година истраживачког рада на српским средњовековним некрополама. Нарочито у последњих четрдесет година, бројна и обимна ископавања обављена су у североисточној Србији. Велика средњовековна гробља у Миријеву, Брестовику, и мања на Ђердапским налазиштима, од Чезаве до Прахова, дала су и најпотпунији увид у живот средњовековног становништва управо у Подунављу, у коме је и истраживано трњанско гробље. Ниједан крај Србије није у тој мери археолошки обрађен па би се могло претпоставити да је пред Горданом МарјановићВујовић током радова на „Старом гробљу" у Трњанима стајао релативно једноставан задатак, са мало проблема и обавезним заокруженим резултатима. Али није тако. Већина познатих некропола или је делимично ископана или само парцијално обрађена и археолошки

неадекватно публикована, па је пред аутором стајала крња, мање-више конфузна представа, са неретко контрадикторним тумачењима. Био је то изазов који даје могућности само искусном истраживачу.

Трњанско средњовековно гробље ископавано је у три етапе. Прву, у 1976. години, водили су заједнички народни музеји из Пожаревца и Београда, а радовима је руководила и тадашњи кустос Пожаревачког музеја археолог Мирјана Томић. Истраживања су потом прешла у домен рада Народног музеја у Београду и трајала су још две године (1977, 1978), а ископавања је водила само Гордана МарјановићВујовић.

Монографија о некрополи појављује се око пет година после завршетка истраживања, што је за наше услове изузетно кратак рок. Али, да ли се кратким роковима, недостатком новца или неким другим, нама непознатим, разлогом може правдати излазак једне стручне књиге до те мере лоше штампане, остаје необјашњиво. Већ иза ликовно чистих корица (решење Н. Чогурић) читалац се судара са очигледним непостојањем техничког уредника, коректора и других неопходних сарадника издавача и штампарије. Од крњег нултог табака без садржаја, убаченог накнадно на крај књиге, на страницу без пагинације, у коме недостаје помен реги стра и резимеа, па све до задње стране и приложене ерате, она врви од штампарских грешака. Да би се добио увид у то до које је мере тај део посла површно урађен довољно је да читалац покуша да се ослони на ерату. Од укупно 72 забележене грешке (у тексту их има још много које су остале непримећене) погрешно их је означено 13, дакле у исправкама има готово 20% погрешака, што значи да сваки податак мора да се проверава. Да није у питању изразито стручно писана књига, у којој се стално срећемо с подацима (често цифарским), из којих се на крају изводе и најважнији закључци, то би се и могло опростити; овако остаје да се питамо како је уопште било могуће да под окриљем једне тако угледне куће изиђе књига са грешкама грубим до граница недопустиве небриге. Ово нарочито истичемо имајући у виду изузетан значај монографије о Трњанима.

Књига је подељена на неколико већих поглавља која логички проистичу једно из другог, и почиње историјом истраживања. Ово поглавље нам потврђује корисност обичаја наших музеја да откупљују археолошки материјал чије је порекло познато. И за средњовековну некрополу на локалитету „Старо гробље", на месту где је вађена земља за опеку, сазнало се на тај начин. Добро је што геодетска подлога са означеним парцелама које покрива некропола прати текст у коме се говори о положају гробља. У краткој историји ископавања скренута је пажња на делове уништене коришћењем земље, при чему је процењено да је тако страдала

приближно половина некрополе. Укупно је истражено 373 гроба; њихове сигнатуре су разјашњене, указано је на оријентационо хронолошко опредељење и поменути су сви сарадници, од директора музеја, преко антрополога до студената археологије и архитектуре (ова се имена појављују и у регистру на крају књиге, што није било неопходно).

Следеће поглавље, под називом „Географски положај и историјатла“, обрађује ширу територију Источне Србије, ужу област Стига и непосредну околину села Трњана са главним комуникацијама уз речне токове, што прати слика одговарајућег дела географске карте. Ту су забележени и познати писани извори о данашњем селу, с освртом на промену назива Трњани у Трњане и са закључком да се прошлост садашњег насеља не може везати за средњовековно гробље и тражити у историји дубљој од почетка XVIII столећа. Да је средњовековна некропола на веома погодном географском положају коришћеном за живот још од најстаријих времена, аутор потврђује археолошким налазима из бронзаног доба и открићем римске гробнице у близини, постављене уз пут Viminacium—Naisus, који је прелазио преко територије Трњана. Кратким прегледом историје се вероисточне Србије завршава се ово поглавље Каталог гробова чини наредни део књиге и садржи податке о сваком појединачном гробу, налазима распоређеним по гробним целинама и ситуациони план у размери 1 : 125. Истиче се изузетна концепција и квалитет каталогског дела монографије. Уз текст гробова са налазима, а има их 136, стоје надасве речити прикази гробних целина. Ови цртежимедалјони, поред графички јасно датог скелета са ознаком броја гроба, пола и оријентације, имају забележене позиције откривених налаза, а под истим бројевима (у тексту, на скелету и на материјалу) линеарно чисто дат је сваки појединачни предмет. Никада до сада у нашој археолошкој литератури нисмо срели овако прегледно и ликовно читко презентован каталог једне средњовековне некрополе.

У поглављу под називом „Начин укопавања, погребни обичаји и веровања“ на почетку је објашњено зашто каталог гробова не садржи дубине укопа. Аутор уочава да је првобитни уздигнут, брежуљкасти терен на коме је гробље временом променио облик. Ерозијом, ископавањем земље за израду опеке и, посебно, пољопривредним радовима денивелисани су горњи делови узвишења, а нижи засути, па се данашња конфигурација тла са благим падом ка југоистоку не може користити као мерило при одређивању дубина укопа. По начину слободног укопавања на редове, без трагова гробних конструкција, трњанска некропола спада у типична гробља свог времена. Гордана МарјановићВујовић сматра да ни надгробни белези овде нису постојали, већ је на место сахрањивања

указивала хумка, а дотиче и могућност издвајања породичних парцела у оквиру појединих група гробова. Због недостатка гробних конструкција и састава земље, облици рака могли су бити уочени само на местима накнадних укопа у старије гробове. Скелети су уобичајене оријентације па је нешто близу четвртине од укупног броја гробова (осамдесет три) постављено без девијације, а остали одступају у правцу севера или југа, у зависности од положаја сунца и годишњег доба у коме су сахрањивани. Покојници су у раку полагани опружени, са главом ослоњеном на потиљак, но она је у неким случајевима померена засипањем земље. У неким гробовима уочен је полузгргчени или згргчени положај једне ноге, а један је гроб (број 344) прави згргченац. Како су овакви положаји откривени махом код жена, аутор прихвата мишљење антрополога о згргченом положају ногу као последици имфективних болести (посебно тетануса), којима су биле изложене жене нарочито при порођају. Положаји руку на телу покојника су веома различити (издвојено је илустрацијама двадесетак варијанти) па није било могуће утврдити неке правилности ни дати им разложно тумачење. Ипак је указано на претпоставку да положај руку одређује сам тренутак смрти и време кад је умрли опреман за сахрану. Није на одмет скренути пажњу на појаву која можда може помоћи при будућим истраживањима овога проблема. На некрополи у Трњанима код 98% гробова руке су савијене у лактовима и на телу су покојника (без обзира што то нису увек обе руке), а само у мање од 2% случајева обе су опружене са стране поред тела. Та појава констатована је код троје одраслих и четворо деце, која су изгледа сва млађа од 7 година (гробови број 197, 259, 304 и 334). Нису ли ови мали скелети индиција за доба старости у коме су деца крштавана, а уколико јесу, није ли број одраслих (0,8%) од укупног броја истражених гробова) занемарљиво мали тако да се може помишљати да су обе руке спале са тела покојника? Не добија ли се тиме још један доказ о потпуно христјанизованом становништву, тези на којој аутор инсистира. Свакако да је бављење граничним вредностима, при покушајима тумачења одређених појава на некрополи у Трњанима, само један од могућних праваца истраживања који би евентуално добио тежину правила тек уколико би спровођење тог поступка на свим познатим српским средњовековним некрополама дало позитивне резултате.

У анализи погребних обичаја становништва истакнути су и они супротни хришћанским, а међу њима први, и најдоминантнији, сахрањивање покојникове личне својине, пре свега накита. У 136 гробова било је налаза, што чини више од трећине укупног броја откривених скелета. То богатство протумачено је добрим економским положајем појединих породица. Уз

скелете младих жена налази накита су најбројнији и најраскошнији, а то се објашњава обичајем кићења младе невесте за сахрану као и за свадбу. За појаву новца као средства плаћања путарине Гордана Марјановић Вујовић се чврсто не опредељује већ из разлога што је новац нађен само у неколико гробова; као алтернативу предлаже и жељу појединих породица да и на тај начин искажу своје економске могућности. На крају ипак закључује да трњанска некропола не даје коначно решење ни у једном правцу и истиче доскоро незапажену, па и неразјашњену, појаву остављања виноградарских пужева уз покојнике (у 6 случајева), коју можда треба тумачити као замену за новац.

Од обичаја везаних за сујеверице помиње се појава угљенисаног дрвета у неколико рака, при чему су дата два тумачења: једно, по мишљењу неких археолога, да то може бити асоцијација на старе паганске обичаје сахрањивања спаљивањем; друго, према мишљењу етнолога, да је реч о обичају кађења раке, које се предузима као заштита од злих духова уколико је рака преноћила празна. Секундарно ремећење гроба, тзв. „начињање“, уочено код десетак скелета, како жена тако и мушкараца (неки примери дати су цртежима који прате текст), протумачено је одбраном од вампира, али је скренута пажња и на то да недостатак појединих делова екстремитета, или њихов посебан положај (као случај десне шаке са прстеном на прсту, скелета 212, положене на колени) можда говоре о ригорозним казним законима за одређене преступе. На крају овог поглавља скренута је пажња на обичај ношења једне наушнице код мушкараца, обавезно у десном уху, при чему је истакнуто да се та појава може пратити управо од времена некрополе у Трњанима. Уз један мушки скелет с наушницом нађен је и новац херцега Андреје (1196—1204).

Обради налаза из гробова посвећено је поглавље под називом „Археолошки материјал“. На првом месту, термилошки су с правом раздвојени гробни прилози од делова одеће, украсних и утилитарних предмета. Истакнуто је да се култим прилогом могу сматрати само предмети који се умрлом дарују у вези с потребама „на оном свету“, као што су месо, суд, новац, а да је све остало лична имовина покојника.

Међу предметима на одећи посебно су обрађена дугмад, од пређица и алки. Како их је мало нађено (укупно 8), закључује се да су на једноставној одећи становника Трњана изрези и отвори били вероватно затварани дугмадима од дрвета, плодова или тракама тканине. Свих шест пређица и алки откривених у мушким гробовима начињено је од гвожђа, и све се међу собом разликују, мада су четири овалне. Њихов мали број протумачен је двојачко: чињеницом да су сви гвоздени предмети лоше сачу-

вани, дакле лоше исковани, па су у киселом тлу лако могли и потпуно да пропадну, као и могућношћу употребе и других материјала за повезивање крајева појаса, уколико су кожни појасеви били бројни, што аутор иначе не мисли јер их повезује с градском ношњом па и са војском.

Прво место у поглављу „Украси за тело“ припало је нискама и перлама, али је одмах истакнуто да их има мало (укупно 6). После описа сваке појединачне ниске посебно су обрађене мале овалне перле, често вишечлане јер су израђиване извлачењем шупљег штапа од стаклене пасте који је накнадно резан на комаде. Перле начињене намотавањем стаклене пасте зелене, беле и црне боје издвојене су од оних ретко ношених, ситних, ваљкастих, црвенкасте боје, иако рађених у истој техници. Сви ови типови временски су опредељени у XI—XII век, али не као посебно особени за то време. Карактеристичним перлама XII столећа аутор сматра листолике, односно риболике, појединачно нађене примерке и повезује их с појавом источних народа на нашој територији. Осим њих још само перлу од горског кристала везује за импорт, док за остале мисли да су производ домаћих радионица. Штета је што типови перли нису дати цртежима, како је то иначе учињено са већином обрађиваног материјала. Од привезака на нискама, поред прапорца из гроба 273 (овај гроб имао је изгледа и целу огрлицу од каурипужева), издвојен је мали камени печат с урезаним крстом и лозицом и керамички крстић из ниске у дечијем гробу број 370 — с коментаром, подупртим историјском чињеницом, да се на веће присуство крстова као обележја хришћанства на овој територији може рачунати тек од враћања византијске гра нице на Дунав.

Наушницама и минђушама посвећено је највише пажње међу археолошким материјалом. При томе су четири основне врсте (карике.. наушнице с једном јагодом, наушнице са коленцима и наушнице са вертикалним привеском) подељене на осам типова (каричице, „С“-каричице, наушнице са једном округлом јагодом, са једном ажурираном јагодом, две варијанте оних са биконичном јагодом, са коленцима, нароскане и наушнице са вертикалним привеском). На жалост, аутор не објашњава зашто се одлучио за овакву поделу, а сами то нисмо успели да докучимо. При обради карика скренута је пажња на то да су могле бити ношене и као наушнице и као минђуше и да су карике великог пречника налажене само у женским гробовима. За те последње добро је запажено да се не појављују раније него наушнице са биконичном јагодом па се могу сматрати хронолошки паралелном појавом. Међу карикама су посебно поменуте оне искривљене, које су, и према месту налаза (под потиљком нпр.), вероватно употребљаване за

обавијање око плетеница или праменова косе Карики чији је један крај раскуцан и савијен у облику латиничног „S” некад имају омчицу за закопчавање и нанизану перлу, по чему се Трњанска некропола уклапа у друга истовремена средњовековна гробља, али се ту први пуг појавила варијанта од два пута савијене бронзане жице која на оба краја има „S”-завршетке, односно на једном крају завршетак у облику волуте (оба примерка у гробу 252). Према женском гробу 239, у коме је „S”-наушница нађена с новцем Манојла I Комнина (1143—1180), такве каричице датоване су у исто време.

Наушнице с једном округлом јагодом подељене су на две варијанте, од којих је она са глатком, шупљом, кованом јагодом нађена само у једном гробу. Код других је јагода ливена у калупу са имитацијом гранула. Обе варијанте датоване су у XII век. Наушнице са једном округлом ажуром јагодом нађене су у три гроба и издвојене као посебна врста.

Биконичне наушнице раздвојене су на два типа — половецки, од бронзе, са мањом, скромно украшеном јагодом, и наушнице са већом јагодом и богатијим украсом. Половецки тип откривен је у три гроба и на територији Југославије аналогије су му нађене на некрополи из Стобија, а ван наше земље у Бугарској и удаљеном Совјетском Савезу, у оставама од последње четвртине XII до најкасније четрдесетих година XIII века, односно најезде Монгола. Раскошније наушнице са крупнијом биконичном јагодом нађене су у шест гробова са три варијетета украса од филигранске жице и гранула. Оне нису ретке у српском Подунављу; осим трњанских познате су још неке варијанте, а сличне су токајским наушницама. Од три трњанске једна варијанта је израђена од бронзе, а остале од сребра.

Као и наушнице с једном јагодом, и наушнице с коленцима су бројне. Има их са једним, два и три коленца у техници филиграна и гранулације, ливених, као и једноставних од навоја жице која имитира коленца. Чак и посебно издвојена нароскана наушница (гроб 349) нађена у пару са наушницом са биконичном јагодом и новцем Алексија III Анђела (1195—1203), на неки начин спада у веома раскошне варијанте наушница са три коленца, слично пару из гроба 149, где је средње, наглашено, коленце прерасло готово у јагоду.

Међу ретким наушницама с вертикалним привеском занимљив је сваки појединачан примерак, а све заједно показују да ова врста накита није била посебно особена за трњанско гробље. Једну чини крупан сребрни привезак, се кундарно постављен на гвоздену карику, пар необичних (за сада без аналогија) из дечијег гроба ливен је од олова у једноделном калупу заједно с кариком, а примерци из гробова 165 и 344 ношени су изгледа као минђуше. Оне из гроба 165 имају осим лоптасте јагоде и нани-

зане привеске (једна каурипужића, друга дугме), а у гробу 344 с оваквом наушницом нађен је и новац Манојла I Комнина (1143—1180). Без обзира на налаз новца, овакве наушнице с правом су датоване у каснији период.

Прстење је откривено у преко четрдесет гробова што значи да је било радо ношено, као и наушнице. Посебно је обрађено ретко сребрно прстење (пет примерака) од обичног бронзаног, које је према техници израде подељено на тракасто и пуноливено. Логика овакве систематизације прстења је, као што се показало на трњанском гробљу, веома погодна, па се може само пожелети да убудуће буде примењивана и на друге врсте археолошког материјала, јер олакшава путеве изналажења мајстора, радионица и порекла импорта. Међу сребрним прстењем један примерак израђен је у техници гранулације и има правоугаону главу украшену тамноплавом стакленом пастом. Остали су ливени, плочасте, елиптичне или кружне главе, а на свакој је различит украс (животиња, цвет, човек, мрежаст урезани украс). Ово прстење, сматра аутор, стизало је путем трговине из већих занатских центара.

Тракасто бронзано прстење ливено је у једноделним калупима који су имали урезане мотиве (животиње, људске фигуре, ретко шаре), па је накнадно урезивање на појединачним примерцима ретко. Од схематизованих представа људи на једном примерку је једна фигура, а на четири прстена две. Такође, на четири прстена појављује се животиња — лав — а на два птица, протумачена као орао са једном главом, што даље наводи аутора да закључи да је узор за копирање израђен пре владе цара Манојла I Комнина. Анализирајући представе на прстењу, Гордана Марјановић-Вујовић долази до њиховог могућег смисла. Она претпоставља да се преко њих може уочити појачан утицај хришћанства, при чему појединачна људска представа означава јеванђелиста св. Јована; орао — св. Матеја, лав — св. Марка, а пентаграм јеванђелиста св. Луку, јер је он познат као сликар Богородице која се често представља са звездом.

Док тракасто прстење углавном има благо наглашену елиптичну главу (малобројни примерци неиздиференциране главе опредељени су као типолошки старији), облици глава пуноливног прстења јасније се разликују. То су овални, кружни, правоугаони, а често и шестоугаони облици. Представе на њима сродне су тракастом прстењу, али само се на пуноливеном појављује орнамент крста св. Андреје (дат са четирипет „окца”). Међу људским фигурама изузетна је она са крилима — анђеоло — а добро су читљиве и две фигуре са крстом између себе. Неке представе, како аутор наглашава, показују да онај који је преузео мотив није добро разумео предлогачак и није био много вичан послу (примери нејасних животиња и

птица). Геометријски мотиви најчешће на различите начине обликују крст. Посебно место међу ливеним прстењем дато је налазу једног купастог прстена за који је као аналогија одабрана некропола X—XI века из Матичана.

Да су наруквице биле омиљен накит колико и наушнице и прстење показује преко четрдесет гробова са овим налазима, међу којима неки имају три, четири, па чак и 12 наруквица, као случај са гробом 129. Наруквице су, сем неколико изузетака, од бронзе и подељене су на тракасте, пуноливеденог пресека, од упредене жице и на наруквице од гвожђа, које су такође тракасте или пуноливане. Најбројније су оне од четвороструко упредене жице, потом наруквице од бронзаних трака, док је наруквица пуног пресека нађено релативно мало.

Код бронзаних тракастих наруквица аутор разликује варијанте по начину на који су завршени крајеви и истиче да, без обзира на бројност, нема два примера с истим украсом, иако је он скроман (тачкице и цртице). На основу тога претпоставља да су прављене у калупима од земље који нису могли издржати много више од једног ливења, те да су производ локалних радионица и мајстора из XII века. И наруквице од четвороструко уплетене бронзане жице са петљама на крајевима издваја као особене за овај период и локалну продукцију.

Пуноливане наруквице разликоване су према облику пресека (кружни, овални, троугаони, квадратни), а заједничку особину аутор налази у осмишљености крајева на којима уочава стилизоване змијске главе, код неких у украсу, код неких у облику, што, морамо признати, по иначе добрим цртежима, нисмо увек могли да препознамо. Међу пуноливеним бронзаним наруквицама посебно се издвајају оне омега типа, које имају реплику и у скромнијем материјалу — гвожђу.

У поглављу о археолошком материјалу обрађени су и малобројни предмети за свакодневну употребу. То су два ножа од којих је један, из мушког гроба 342, са сачуваним врхом каније, по димензијама (дуг 19,5 cm) могао бити бојни, али и прикладан за лов. Други, мањи, нађен је у засипу дечијег гроба 314. Један гвоздени врх каније, заједно са два пробоја, откривен је у женском гробу 356. Пробоји су, према изнетом мишљењу, користили за обраду коже и метала. Гвоздено шило из гроба 317 и правоугаоно кресиво уз скелет 342 заокружују налазе предмета за свакодневну употребу на трњанској некрополи. Кресиво је посебно занимљив налаз већ и зато што је то први овакав примерак откривен у некрополи, поред до сада позната два из насеља у Дубравици и Великом Градцу.

Откриће два мала камена у дечијем гробу број 93, од којих један има начињено удубљење, протумачено је као налаз пиљака, јер земља којом су засипани гробови нема камена.

Пиљци су посебно обрађени под насловом „Предмети за игру и разоноду“, чиме је скренута пажња на иначе ретко примећивану врсту археолошког материјала.

Иако је нађен само у девет гробова, новац представља драгоцен прилог за вредновање трњанске некрополе. Откривен је у пет женских и четири мушка гроба. Седам од ових новчића су византијски скифати, два фризијски сребрни денари. Међу њима је највише — четири примерка — новца Манојла I Комнина (1143—1180), а потом три скифата Алексија III Анђела (1195—1203). Фризијски новац заступљен је са по једним примерком херцега Андреје (1196—1204) и херцега Бернхарда (1202—1230). Појаву новца с краја XII и из првих деценија XIII столећа аутор сматра доказом о почетку оптицаја новца међу сеоским становништвом сахрањеним на трњанском гробљу, а истиче и значај ових налаза са одређеним типовима накита.

У наредном поглављу под насловом „Подаци из некрополе за утврђивање обима и карактера насеља“, Гордана Марјановић Вујовић покушава да на основу топографских особености локације некрополе, њене ближе околине и познатих средњовековних налазишта на којима су истраживана и гробља и насеља (Рибница, Поречка Река, Манастир) одреди најлогичнији положај насеља из кога је становништво сахрањивано на трњанском гробљу. На основу свих расположивих података долази до закључка да је насеље највероватније било североисточно од некрополе, у њеној непосредној близини. Према броју сахрањених у гробљу, добу старости умрлих и налазима у гробовима оријентационо је одређен обим насеља, време његовог трајања и економски положај овог становништва. При томе је закључено да је насеље користило ову некрополу између 100 и 150 година, да се број становника села кретао око 750—800 и да су житељи били мирни пољопривредници и сточари. Релативно економско благостање пратило је и добро здравље становника. Највећа смртност погађала је људе између 40 и 59 година старости. Међу млађим особама чешће су умирале младе жене, али су зато само жене доживљавале и дубоку старост. Без обзира што истиче да је економска моћ становништва била знатна, да је произлазила из привредне основе која подразумева продају или замену производа, аутор сматра да занатских делатности у насељу вероватно није било и да су оне сведене на домаћу радиност. На домаћој радиности је свакако с правом инсистирано, али питање занатства би морало остати отворено, јер лична имовина покојника, нађена у гробовима, није довољно поуздан извор информације о овој теми.

У последњем поглављу, које се односи на датовање и сахрањени етнос, наглашено је да горњу границу некрополе одређује новац до

првих деценија XIII stoleћа, а за доњу границу тражи се ослонац у типолошки старијем материјалу. При томе су од наушница две са три коленца, сребрни вертикални привесак на гвозденој каричици и ажуриране јагоде на гвозденим каричицама опредељене као старије — из XI века. Међу прстењем, у XI век је датован најлуксузнији, сребрни, са гранулацијом, из гроба 126, а у то време опредељено је и прстење са птицамаорловима, као и оно са крстом св. Андреје. Крстић и привезак са печатом такође се сматрају оставштином XI stoleћа. На основу ових налаза, доња граница употребе трњанског гробља постављена је у крај XI века. Становници су етнички Срби, закључује аутор на крају, подупирући своје мишљење резултатима антрополошких истраживања.

У краткој завршници — закључку — монографије поново се истиче да сахрањени потичу из прилично великог, економски стабилног сеоског насеља, које становништву омогућује живот у релативном благостању, испољеном у бројној, па и богатој опреми покојника. Материјална култура одређена је као суштински византијска, али, под утицајима разних народа, обликована с елементима провинцијског укуса.

Гордана Марјановић-Вујовић је озбиљно схватила задатак истраживача и одговорно обавила посао научника па ће ова монографија бити, без сумње, незаобилазна литература сваког стручњака медијеалиста који се бави проблемима српских некропола. Зато је штета што датовање појединих делова гробља и неких гробова није прецизније. Јасно је да је некропола из XII века, претежно из његове друге половине, да су аналогије са XI веком малобројне, а сваки стручњак моћи ће да раздвоји и елементе XIII века без обзира на горњу границу одређену у почетак stoleћа. С тога сматрамо да преопрезно постављено широко временско опредељење у случају једне такве некрополе као што је трњанска није било неопходно.

У Београду
септембра 1985.

Милица Јанковић

Јован Нешковић, ЋУРЋЕВИ СТУПОВИ У СТАРОМ РАСУ. ПОСТАНАК АРХИТЕКТУРЕ СВ. ЋОРЋА И СТВАРАЊЕ РАШКОГ ТИПА СПОМЕНИКА У АРХИТЕКТУРИ СРЕДЊОВЕКОВНЕ СРБИЈЕ, Завод за заштиту споменика културе Краљево, Краљево 1984, стр. 253 са 130 цртежа и 218 фотографија.

Када се у смутним ратним метежима 1915. године повлачила српска војска према југу Србије пролазећи кроз Нови Пазар, дуго су је, са узвишења између долине Рашке и Дежеве, пратиле рушевине Ћурђевих ступова. Биле су тако упечат-

љиве да их је опазио и Растко Петровић и после Душан Матић. Тај незабораван приказ разореног светилишта које је узвисило своје остатке навео је Александра Дерока да се убрзо после окончања рата, у једном од својих првих писаних радова, заузме за његову заштиту и проучавање. Као да је последица природног тока догађаја што се случило да је та мисија припала једном од Дерокових наследника, Јовану Нешковићу, кад то већ није он сам остварио. Александар Дероко и сад, далеко од Ћурђевих ступова, стрепи да ли је све што је на њима предузето добро, али да је тамо био знао би да је све урађено брижљиво, са изузетном професионалном одговорношћу и са мером. Јован Нешковић, наклоњен, као Дероко, уметности, у којој се огледао веома запаженим литерарним делима, испољио је дар и у раду на рестаурацији овог градитељског споменика. Пошто су упоредо са рестаурацијом, од 1965. до 1980. године, вршена истраживања његове околине, изашли су на светлост дана остаци околних манастирских профаних зграда, сазнало се за многе нове појединости уз помоћ којих је било могуће реконструисати живот у манастирском насељу и утврдити промене настале у њему током векова. Ту обимну грађу и мноштво нових података Нешковић је систематизовао и обрадио у монографији о овом споменику, који је иначе била предмет његове докторске дисертације одбрањене на Архитектонском факулте ту у Београду 1982. године.

После осврта на друштвене прилике у средњовековној Србији и на историју цркве и манастира, Нешковић је основну материју поделио у два дела: један се односи на цркву, њена обележја и порекло њених облика, а други на архитектуру осталих манастирских грађевина. Три поглавља посвећена цркви (III. *Архитектура и првобитан изглед цркве Св. Ћорђа*; IV. *Мере и мерења грађевине. Анализа поступка пројектовања и извођења*; V. *Постанак и порекло архитектуре цркве Св. Ћорђа*) окосница су књиге, што је природно, јер је архитектура храма програмски и композиционо најсложенија, поред тога што су његови портали и прозори уметнички уобличени и украшени рељефима. После представљања основних обележја плана и типа грађевине следи подробно разматрање сваког њеног карактеристичног дела. Са кључног куполног дела прелази се на анализу првобитног облика олтарског простора, затим на западни део са кулама, а спољну обраду и обележја унутрашње архитектуре Нешковић разматра после анализе портала и прозора и после осврта на технику грађења.

Од разрушене цркве Светог Ћорђа био је познат план и појединости горње конструкције, а за куполни део и многи чланови уз помоћ којих је извршено спољње и унутрашње расчлањивање, али некадашња целина ипак није била сагледана. За куле на западном pročелу

нагађало се на основу старих књижевних дела и паралела да су биле високе, али тек је Нешковић новим налазима комада од бифоре — за које оправдано мисли да су са највишег спрата куле — доказао да су биле слично конциповане као високи романички звоници. Најзад, подробнијим испитивањем преосталих делова олтарских апсида и њиховим упоређивањем са старијим, на првој Немањиној задужбини — Светом Николи Топличком, сигурније је засновао суд о некадашњој њиховој целини. Тако је за сваки од побројаних просторних делова Нешковић проучио све расположиве материјалне податке настојећи да на основу њих утврди првобитне облике. Та испитивања су до те мере подробна да Нешковићевој пажњи није промакла ни најмања појединост са овога споменика. У случајевима кад није располагао подацима за заснивање коначних закључака о проучаваним деловима грађевине, Нешковић је на основу сродних примера указао на њихово могуће првобитно решење. Зато се може без двоумљења рећи да је црква Светог Ђорђа у Расу до краја испитана, а њени материјални остаци објашњени; остала су отворена само питања намене неких одељења и значења извесних просторних облика. На та питања Нешковић указује у петом поглављу, о којем ће бити речи Пре него што је изложио исходе својих проучавања мера и могућег пројектантског поступка градитеља Ђурђевих ступова, Нешковић је веома исцрпно претресао досадашња истраживања пропорцијских односа и сазнања о поступцима и мерама средњовековних неимара. У својој анализи композицијског поступка примењеног на Светом Ђорђу узео је у обзир и геометријске и аритметичке односе и запазио низ правилности у односима њихових појединих делова. На темељу тих закључака дошао је до одређених пропорцијских дијаграма за које мисли да су коришћени приликом пројектовања овог споменика. За разлику од Светог Николе у Топлици и потоње Богородичине цркве у Студеници — чија је архитектонска композиција заснована на кохерентној геометријској схеми — Свети Ђорђе је пројектован једноставним половљењем мера. Основа је у целини уписана у квадрат величине 25 лаката, како Нешковић утврђује, чија је оса у правцу исток—запад — по одбитку са сваке стране по 2,5. лакта до унутрашње стране зидова — подељена на четири дела од 7,5 лаката, од којих су два одвојена за куполни део заједно са носачима, а по један за олтарски простор и припрату. Нешковић је нашао да се те глобалне спољне мере међусобно односе као 2:3:2, што је можда последица поменутог поступка заснованог на половљењу мера. Исти је, по свој прилици, био случај и са елевацијом и геометријском схемом која је послужила за конструкцију елиптичне основице куполе. Ту је, наиме, дужа оса елипсе подељена на четири

једнака дела, после чега су жиже из којих је описана елипса смештене у тачку између два крајња поља.

Своја проучавања основе, просторне структуре и спољних облика Ђурђевих ступова Нешковић је, природно, настојао да синтетизује у поглављу „Постанак и порекло архитектуре цркве Св. Ђорђа“, где је изложио и све сродне примере. Започео је са историографијом о Светом Ђорђу како би представио претходно стање његове проучености, на које је надовезао досадашња тумачења постанка и развоја рашких споменика XII и XIII века. У наставку, Нешковић је пратио појаву једнобродних куполних цркава у византијском градитељству и у архитектури Приморја. После разматрања порекла плана, задржао се на питању постанка и порекла купола, кула и предворја („вестибила“) уобличених попут оних на Светом Ђорђу. Пошто се ту поново говори о просторним деловима поменутим у трећем поглављу, неминовно је дошло до извесног понављања напред изнетих чињеница, али је сваки од тих проблема овде свеобухватније посматран. Из Нешковићевог прегледа се види да је он добро обавештен о свим споменицима који се на разматрана питања односе. Узео их је у обзир покушавајући да одреди однос Ђурђевих ступова према њима, а у случајевима када није располагао основама за заснивање коначних закључака оставио је проблем отворен.

О питањима обухваћеним у поглављу које се односи на порекло и постанак архитектуре Светог Ђорђа у науци се и раније расправљало, при чему су изречена многа несугласна мишљења. Свестан да их не може разрешити, Нешковић се определио за њихову систематизацију и што целовитије представљање тиме што је обухватио све сродне примере и појаве. Самим тим, најпотпуније је осветлио широк круг једнобродних куполних цркава којем припадају и рашке цркве с краја XII и из XIII столећа. Од низа питања која Нешковић ту разматра, оставио је отвореним намену бочних предворја и значења кула на западном прочељу Ђурђевих ступова, о чему је већ пре њега у науци доста расправљано.

Нарочиту важност за рашке цркве XII столећа има значење и појава кула на њиховом прочељу. Претежан број истраживача сматра да су кулезвоници први пут уведене у рашку сакралну архитектуру у Ђурђевим ступовима 1170/71. године, следећи пример которске катедрале Светог Трипуна, која је освећена неколико година раније. Претпостављено је да су после тога двојни звоници подизани уз катедрале нових епископија самосталне српске архиепископије, почев од 1220. године. Нешковић је својим проучавањем дошао до сличних закључака те сматра да су куле Ђурђевих ступова служиле као прототип познијих западних здања са кулама рашких цркава. У расправи

о неким питањима хронологије рашких споменика, у овом броју Саопштења, указала сам на могућност друкчијег редоследа грађења тих западних здања и покушала да повежем њихову појаву са оним средњовековним сакралним грађевинама где су она обележавала краљевске задужбине. Претпоставила сам, на основу тога, да су и у Рашкој цркве са двојним кулама на западном прочељу владарске задужбине, и то првих Немањића. Уколико је тамо изложена претпоставка тачна, куле уз Светог Ђурђа у Расу не би биле најстарије у рашкој архитектури, већ западно здање подигнуто уз прву Немањину задужбину — Светог Николу Топличког.

*

Поред тога што је проучио све остатке главне сакралне грађевине Ђурђевих ступова, Нешковић је изложио и обрадио све податке којима је располагао о улазној кули — познијој капели краља Драгутина — обимном заштитном обручу и свим манастирским стамбеним и другам зградама, настојећи да сагледа и њихову некадашњу просторну целину, као и позније промене настале на њима. Недостатак материјалних података спречио га је да замисли просторну структуру и изгледе свих познатих и откривених грађевина у свим појединостима, већ неке само у општим цртама, али и толики степен реконструкције њихових облика употпунио је представу о разматраном средишту. Тако се дошло до једне од ретких монографија у којој је целовито приказано и објашњено градитељство монашког насеља. Као што је познато, његове је остатке Нешковић са примерном пажњом рестаурирао, а објављена монографија говори да их је исто тако савесно и промишљено научно обрадио.

Милка Чанак-Медић

Мирјана Шакота, ДЕЧАНСКА РИЗНИЦА, Београд 1984, заједничко издање „Просвете“ из Београда, Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије и „Јединства“ из Приштине, стр. 481, 352 црнбеле слике и 15 табли у боји.

У српској историји уметности, упркос великом броју истраживача и више стручних институција, нису обављени неки неопходни научни послови. До данашњег дана није издат корпус са фрескама ни из једног средњовековног споменика, недостају комплетни описи икона и илуминација по рукописима, нема корпуса средњовековне архитектуре, док се библиографија српске историје уметности, истина, ради, али се још није појавио ниједан том овог неопходног приручника. Слично стање је било и са пописима манастирских ризница, које су, са изузетком Бање Прибојске, имале само сво-

је кратке каталоге. За сваку хуманистичку науку, у овом случају историју уметности, неиздата систематска грађа представља крупну препреку, јер сваки истраживач сачињава себи неку врсту личног корпуса, на шта се троши много времена, енергије, новца. У тој доста безизгледној ситуацији појава књиге М. Шакоте са комплетним каталогом дечанске ризнице значи несвакидашњи догађај и, надајмо се, најаву бољих времена за издавање основне грађе неопходне за историјскоуметничка проучавања.

У нашим приликама, у којима је било превише ратова, сеоба, пљачки, пожара, небриге, готово је чудо како се знатним делом сачувала једна пребогата ризница каква је дечанска. Истина, у њој има мало покретних предмета и посебно драгоцености управо из времена настанка Дечана, у другој четвртини XIV века, али је зато сачувано стотине уметничких предмета из каснијих времена. Без обзира на често тешке прилике у којима је манастир опстојавао, у њему су се неуморно преписивале књиге, сликале иконе, искивали златарски предмети. Тако се током шест и по векова постојања у њему збрала једна, за наше прилике, велика ризница.

Захваљујући околности да се збирка богатила током векова, а да је из ње мање него другде разношено, ова ризница садржи иконе, златарске израђевине, књиге, тканине и предмете од дрвета из разних временских раздобља. Уз то, збирка је разнолика и по материјалу у којима су уметничка дела израђивана (сребро, дрво, тканине, бакарне плоче итд.). Све то јако отежава посао потенцијалном испитивачу па није ни чудо што данас примењена уметност има стручњаке специјализоване за поједине технике, нпр. златарство, тканине или интарзију. Због тога се од могућег аутора, који би се смело прихватио овог посла, захтевају не само спремност на вишегодишњи труд већ и разнолика знања. Срећом по књигу, такав аутор је пронађен у Мирјани Шакоти, дугогодишњем сараднику Републичког завода за заштиту споменика културе СР Србије.

Када је после савесног и, сасвим сигурно, мукотрпног изучавања сваког предмета велике дечанске ризнице М. Шакота прихватила да композиционо уобличи књигу, она је то учинила на најједноставнији начин: после историје ризнице, текст о свакој групи предмета поделила је на два дела — општа разматрања и каталог. То делује мало монотono у садржају, али књиге овог типа, чини се, и треба компоновати по строгим принципима, при чему оригиналност у излагању није неопходна.

Читаоцу који се не бави историјом уметности биће најзанимљивије прво поглавље — „Историјат ризнице“. Овај опширан увод пре каталошког дела је у ствари нова историја манастира Дечана. Збивањима у овом манастиру

кроз векове већ се бавио Владимир Петковић у монографији објављеној 1941. године. Међутим, поглавље у књизи о дечанској ризници превазилази све шта је до сада о томе написано, јер је М. Шакота, поред свих познатих, користила и многе непознате историјске изворе. Ова до сада најпотпунија историја манастира Дечана превазилази, међутим, оквире хронологије догађања у једном братству које је живело мање од века под покровитељством моћних заштитника, а готово пет векова под туђинском влашћу. Дечанска историја је нека врста заједничке историје свих већих манастира у доба Турака: они су се, попут Дечана, прихватили да буду соколари због ослобађања од дела пореза, судили су се годинама са својим суседима, увек лакомих на манастирску земљу, сакупљали по целом Балкану прилоге да би манастир опстао, и при том успевали да употпуњавају његову ризницу сребрним сасудима, новим иконама, дрвеним израђевинама, златовезеним тканинама.

У основном тексту књиге — каталогу свих сачуваних дела — Мирјана Шакота стрпљиво и обавештено обрађује један предмет за другим. То је био огроман напор, јер, на пример, само кадионица има готово стотину. Сваки од предмета је прецизно описан, наведен је тачан натпис или запис на њему, ако га има, а на крају је дата пуна библиографија. Врло ретко је нека чињеница која се тиче Дечана изостављена (нпр. чланак Соловјева о такозваним „свећама царице Милице“ из Дечана у Гласнику Скопског научног друштва XIII, или помен гравире Дечана са краја XIX века сачуване у Тројици Пљеваљској и рађеној, по свему судећи, по налогу архимандрита Саве Бараћа). Када се зна колика се огромна литература о манастиру Дечанима прикупила у последњих сто година, онда је то својеврстан подвиг.

Праву меру своје обавештености и учености аутор показује у уводним поглављима која претходе каталошким подацима о појединим целинама дечанске збирке — иконама, предметима од метала, тканинама и везовима, предметима од дрвета, бакрорезним плочама, печатима, панагијама и панагијарима, пафтама и појасевима и документима на турском, српском и грчком језику. Свако ко је упућен у карактер посла који је обавила М. Шакота зна како је тешко датovati и одредити порекло или мајстора међу споменицима који су настајали у раздобљу од XIV до XIX века и при том припадају разним техникама. За већи део дечанске збирке морала је први пут да одреди време настајања, да атрибуира поједина дела одређеним мајсторима или радионицама, да их иконографски и стилски анализира. То је учинила на начин који импресионира — са лепим познавањем стилских особености рада појединих мајстора, односно радионица, без олаког закључ-

тивања или искључивости. Све је то учинила са мером и уз пуно поштовање научних резултата претходника, чак и онда када нема исто мишљење о неком питању. Разуме се, местимично се са неким датовањима, нарочито икона, неће свако сложити (икона Успења Богородице I—32 свакако је млађа, икону Св. тројице I—35 би требало датovati у средину XVII века, литијска икона I—40 је старија него што аутор мисли и сл.). Несагласје у оваквим приликама је нормална појава међу озбиљним испитивачима, штавише, често је и подстицајно. Међутим, нема сумње да је сложен посао датовања успешно обављен и то је несумњиво велика врлина ове обимне монографије.

Књига М. Шакоте представљаће убудуће узор како треба издавати грађу из наших, на жалост не тако бројних, ризница. Више се неће смети објављивати књиге о ризницама са много дескрипција и мало научног напора. Књига о дечанској ризници постаје мета према којој ће се одређивати успешност других публикација о манастирским збиркама. Ово дело обавезује и самог аутора. Мирјана Шакота је показала да је поуздани испитивач наших ризница — и Бање Прибојске и Дечана — и морала би да настави овај посао. Она не би смела да закопа свој таленат.

Сретен Петковић

Марица Шупут, СРПСКА АРХИТЕКТУРА У ДОБА ТУРСКЕ ВЛАСТИ 1459—1690, Београд, Српска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. DLIX — Одељење историјских наука, књ. 10, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Студије 5, 1984, стр. 119+45 цртежа + 65 црнобелих репродукција + резиме на француском језику.

У историографији српске уметности доста дуго се задржало мишљење да се падом српске независности (1459) завршавају сви велики градитељски и сликарски подухвати који имају изразито естетска и креативна обележја. Веровало се да је у дугом раздобљу турске превласти уметничка активност животарила достижући само у ретким приликама домашаје достојне средњовековних традиција. Међутим, истраживања која су обављена за последње четири деценије показала су да су у области архитектуре, сликарства и примењених уметности, упркос знатно неповољнијих и битно промењених услова, настајала дела која мењају ранију представу и указују на чињеницу да нису сасвим ишчезавали стваралачки токови и да се ипак није сасвим прекидао континуитет творачког изражавања. Студије у виду синтеза које су написане о зидном сликарству (С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1953, С. Петковић, *Зидно сликарство на*

подручју Пећке патријаршије 1557—1614, Нови Сад 1965, З. Кајмаковић, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1971. и др.), иконопису (В. Ј. Ђурић, *Иконе из Југославије*, Београд 1961), минијатурама (С. Радојчић, *Старе српске минијатуре*, Београд 1950), златарству (Б. Радојковић, *Српско златарство XVI и XVII века*, Нови Сад 1966), интарзије (В. Хан, *Интарзија на подручју Пећке патријаршије XVI—XVII век*, Нови Сад 1966), старој књижевности (Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980) и другим областима уметничког и културног стваралаштва управо то најбоље показују. Да су се у српској градитељској делатности у доба турске власти одвијали процеси у знаку далекосежних подухвата и тежњи сведочи књига М. Шупут, студија којом се покрећу значајна питања у овој врсти нашег старог стварања.

Појави ове вредне књиге претходила су вишегодишња истраживања њеног аутора — историчарке уметности која се обавештено и радознало упустила у веома сложене задатке изучавања материје, у дугом низу година релативно запостављене у нашој историји уметности, нарочито у односу на зидно сликарство. Отуда су с пажњом очекивани исходи ових испитивања, утолико пре што се знало да су упркос појачаном научном интересовању за ово раздобље у историји нашег градитељства постојале озбиљне празнине у погледу целовитијих знања која би послужила као ослонац или подстицај за поузданија и свестранија изучавања. Непостојање било каквог систематичнијег прегледа развитка градитељске мисли од пада Србије до велике сеобе Срба, оскудна знања о многим споменицима услед неистражености и недостатак објављених монографија или студија о појединим њиховим хронолошкостилским целинама које су се више наслућивале него што се о њима са сигурношћу могло знати — у великој мери су отежавали не само овај свеколики и големи истраживачки посао већ и приступ његовој реализацији. М. Шупут све ово није обесхрабрило, већ је, чини се, учврстило у уверењу да се избором праве методологије рада на изучавању теме може пронаћи кључ за разрешење најважнијих проблема. Била је при том свесна чињенице да је лишена могућности да самостално приступи неким замашнијим практичним истраживањима археолошким методима, а исто тако и да се продубљеније бави архитектонским испитивањима појединих значајнијих споменика у оквиру конзерваторских радова. Преостала су јој два основна вида изучавања: теренским истраживањем и радом на проучавању извора и литературе у најширем смислу те речи.

У коликој мери је писац књиге теренским истраживањем сагледао свеколико присуство архитектонских споменика у раздобљу од половине XV до краја XVII века и како је на

основу тога успео да установи њихову распрострањеност и да их по основу одређених сродности разврста у одговарајуће целине, видећемо када будемо разматрали одговарајућа поглавља. Да је, међутим, показао узорну обавештеност о збивањима у историографији и да је с поузданом критичношћу расуђивао о доприносу појединих истраживача можемо се уверити кад с пажњом ишчитавамо поглавље „Историја проучавања српске архитектуре из доба турске власти”.

За разлику од зидног сликарства, иконописа, минијатуре, златарства и интарзије, за које већ имамо прве обухватније студије и у оквиру којих су предочени историографски прегледи изучавања, српска архитектура из доба турске превласти никада још није систематски нити посебно историографски сагледавана. Први пут је то учинила М. Шупут у овом поглављу своје студије показавши при том најмање неколико битних ствари. Прва се односи на чињеницу да се интересовање за архитектуру из времена турске власти појављује истовремено кад се постављају темељи српској историји уметности. Друга, која се не може изгубити из вида, јесте сазнање да су се утемељивачи научно засноване историје уметности српског народа (М. Валтровић и Д. Милутиновић) усредсређено бавили споменицима овог раздобља и да су у својим резултатима подстакли истраживања следбеника. Трећа се односи на веома запажен удео страних истраживача (П. Покришкин, П. Ровински, Г. Мије и др.), а посебно на наше историчаре старије генерације (В. Петковић, В. Ћоровић, М. Васић, Р. Грујић, В. Петровић, М. Кашанин, Б. Бошковић, А. Дероко, Б. Мазалић и др.). Следи чињеница која се односи на интензивно разграђивање научног занимања за архитектонске споменике овог доба, које се појављује у последњих двадесетак година паралелно и у склопу рада и акција установа које се баве археолошким истраживањем, проучавањем и заштитом споменика културе. Релативно обиље прилога и студија које су се појавиле за две последње деценије, међу којима су неке произишле из непосредног и вишегодишњег ауторског истраживања, а извесне међу њима доносиле драгоцену и далекосежну закључивања, ставило је М. Шупут пред тежак проблем оцене индивидуалног доприноса бољем научном познавању архитектонског наслеђа у раздобљу којим се бави њена књига. Осетљивост овог питања управо је дошла до изражаја: није, наиме, једноставно утврдити колико је ко од активних савременика учинио да се постојећа научна мисао о српској архитектури турског доба унапреди. Недоумице свакако изазива податак да је М. Шупут предност давала истраживачима који су за све време свог рада, стицајем околности, написали само једну или две монографије, док је, чини се, умањена заслуга оних истраживача

који су открили велик број споменика и увели их у научну литературу. Мада ово није само ствар личне процене већ објективних мерила историје уметности, биће вероватно неопходно да протекне још времена да би се донео поузданији суд.

У поглављу „Историјске и културне прилике”, сажетијем него што се могло очекивати, осветљене су све битне политичке, економске и духовне околности у којима су се стизале могућности за културно и уметничко стваралаштво Срба у току скоро два и по века турске окупације. Без претензија да опширније расправља о политичким збивањима која су обележавала ово раздобље, М. Шупут је веома уверљиво предочила шта је за српски народ значила пропаст државе и у којој мери је на српској црквеној организацији било бреме одговорности не само за развој уметности већ и за судбину потлаченог народа. Циљ је био да се одржи континуитет духовног живота, а „богато културно и уметничко наслеђе као својеврсно сведочанство о изгубљеној држави и њеном сјају код нових ктитора и стваралаца културе и уметности развијало је, с једне стране, свест о потреби и обавези да то наслеђе сачувају, а с друге је деловало као непресушни извор надахнућа” — закључује ауторка. Српска црква, једина снага која је истрајно радила на очувању јединства свог народа расутог на широким просторима пећке патријаршије, приступила је пословима спасавања црквених задужбина, обнови и развијању уметничког стварања. А да је имала животне разлоге за такво опредељење сведоче рана страдалништва наших споменика још пре пада Србије, које М. Шупут документовано приказује. У првом раздобљу турске окупације, до 1557, нису настала велика дела, али је тада заснована градитељска и уметничка активност које ће после васпостављања пећке патријаршије доживети несумњиви препород.

Као што је познато, консолидовањем положаја обновљене српске црквене организације стварају се релативно повољни општи услови за оживљавање уметничког стварања и градитељске делатности. У овако измењеним приликама М. Шупут, као и други истраживачи, види нове импурсе за градитељске подухвате, али ипак на други начин, рекло би се критичнији и ригорознији, оцењује њихову подобност за развој архитектонског стварања. У свом документованом осврту на однос турских власти према обнови старих и градњи нових цркава она заступа гледиште да су услови за градитељски рад били не само неподстицајни већ често и изразито неповољни. У том контексту она наводи читав низ примера који говоре о томе да су Турци рушили, харали и пустошили манастире и цркве и да је требало много умешности да се дозволи градња или обнова храмова. До оживљавања градитељске активности

у иначе тешким приликама долазило је у првом реду захваљујући усредсређености колективних напора да се савладају све запреке и наставе старе традиције у којима је народ, заједно са црквом, готово видео смисао свог битисања и опстанка.

Најважније исходе својих изучавања М. Шупут је изложила у поглављима „Распростирање споменика, време градње и ктитори” и „Архитектура, токови и обележја”. У покушају да установи географски, односно топографски распоред споменика који су настали изградњом или обновом, она долази до сазнања да се у овом раздобљу битно мења карта збивања у архитектури у односу на период независности и то понајпре зато што су у новим политичким условима главни токови живота добили нове правце и што је дошло до значајних померања народа. Добро уочену појаву да је највећи број новоподигнутих цркава изразитијих архитектонских вредности и монументалних размера настао „изван традиционалних средњовековних територија на којима су настала велика дела српске средњовековне архитектуре”, она објашњава потребом стварања нових истакнутих средишта духовног и културног живота у крајевима у којима је дошло до већег прилива српског живља и у областима у којима се српско становништво први пут насељава.

Паралелна збивања у градитељству која се огледају у обнови старих здања на Косову, у Метохији и долини Ибра, затим у настанку манастира и цркава у српском Подунављу, у подизању црквених грађевина у области средњег и доњег Подриња, долини Лима, Овчарско-кабларској клисури, у изградњи богомоља у Славонији и Хрватској и особито у појави сразмерно највећих црквених грађевина у старој Херцеговини, као и у настанку већег броја сеоских храмова у многим крајевима пећке патријаршије, представљају битне процесе за чије ће потпуније објашњење бити потребно још много истраживања. Сасвим логични и оправдани разлози које наводи ауторка несумњиво су делимично условили заснивање и усмеравање оваквих токова, али они сигурно нису били једини. Наше недовољно познавање извесних кључних догађаја у развоју духовног живота и деловању црквене организације, а посебно неизученост економских односа од обнове пећке патријаршије до краја XVII века, битно отежава расветљавање доста сложених и до извесне мере изненађујућих градитељских струјања. Треба рећи да се сва три раздобља у постојећој периодизацији српске уметности (прво од 1459. до 1557, друго од 1557. до почетка XVII века и треће од времена патријарха Пајсија 1614—1644. до велике сеобе Срба 1690) знатно међусобно разликују у погледу политичких, економских и друштвених прилика и да свако за себе представља епоху којом се поред исто-

ричара уметности посебно морају бавити и други испитивачи наше прошлости. Зато је, на пример, тешко прихватљива олако изречена поставка писца да нису постојале суштинске разлике између збивања у архитектури Макаријевог и Пајсијевог времена. Она је само делимично тачна. У Пајсијево доба управо долази до важних промена у устројству духовног и црквеног живота, у констелацији економских и друштвених односа који директно условљавају нова збивања у градитељству. Никако није неважна појава већег броја сеоских храмова насталих у појединим областима, који чине скупине са одликама одређених самосвојних просторних схватања, нити пак настанак нових и васпостављање старих духовних средишта која су за последицу имала подизање или обнављање црквених грађевина одређених просторних склопова и облика, не толико изразитих по сразмерама колико по оданости традицијама старог грађења. Запажено је, на пример, да се баш у ово време појављују локалне варијанте храмова са специфичним обележјима, да долази до појаве ктитора из редова обогатених лаичких и духовних првака, да се колективно приложништво у изградњи и осликавању цркава испољава интензивније него у претходном раздобљу и сл. Кад би се боље знале црквене прилике и изучиле друштвеноекономске промене до којих је неоспорно дошло у Пајсијево време и кад би се располагало сигурнијим подацима у области хронологије споменика, много јасније би се сагледале постојеће разлике у стратегији црквеног грађења ове две епохе. Оне се, додуше, више наслућују него што се у овом тренутку могу сасвим аргументовано доказати, наравно због недовољне истражености споменика и њихових целина као и непостојања могућности потпуног документацијског увида у њихова архитектонскопросторна и друга обележја.

Што се тиче распрострањености споменика — питања коме је М. Шупут посветила посебну пажњу, ваља још нешто рећи. Она је, ослонивши се више на литературу него на теренска сазнања, успоставила релативно потпуну слику њихове распрострањености, тачно уочивши густину њиховог присуства у наведеним историјскогеографским областима, на основу које је и судила у даљим разматрањима појединих питања. Бољи познаваоци терена могу јој замерити изостављање значајнијих скупина оновремених добро очуваних, делимично порушених или наново обновљених споменика на подручју Старог Влаха (Брезова, Бреково, Прилипац, Клисуре, Дубница, Годовик, Буковик, Прилике, Коритник, Ковиље, Остатија, Ерчеге и др.), све одреда грађене у духу рашке традиције, затим групе храмова у сливу Студенице, на широким просторима копаоничких обронака и на подручју јужне и југоисточне Срби-

је, где се појављују храмови са специфичним облицима.

Потпуно се отвореним може сматрати питање настанка мојсињских манастира које писац студије сврстава у турски период и сматра их једном од „светих гора“ насталих на простору „где раније није било црквених и духовних средишта“. Поуздано се, међутим, може тврдити, на основу резултата добијених археолошким истраживањима, који, додуше, нису објављени, и на основу остатака живописа као и других видљивих својстава да су неке од најзначајнијих цркава ове скупине средњовековне грађевине (Св. арханђели, Јаковац, Стеванац и др.) и да не може бити говора о томе да су из времена турске власти. Мојсињске цркве и манастири су најтипичнији објекти настали у време бујања исихастичког покрета моравске Србије, као што су и овчарскокабларски манастири средњовековно духовно средиште са културним објектима које су, такође, засновали исихасти, али су обновљени у време турске власти. И ова констатација заснива се на необјављеним археолошким истраживањима (Благовештење и Тројица) и на другим изворима сазнања.

Битан услов за поуздано разматрање свих кључних питања у развоју градитељских схватања било којег времена представља проблем хронологије, што се у овој књизи посебно наглашава. Тачно датованих споменика је релативно мало, али се, срећом, међу њима налазе и неки од најзначајнијих. Основни извори који нас обавештавају о времену градње или обнове храмова су ктиторски натписи, којих је, на жалост, мало сачувано. Ослањајући се углавном на садржај очуваних натписа и на друге податке, М. Шупут је у сажетом облику указала на све битне и нове појаве које се везују за проблем ктиторства закључивши да се круг ктитора значајније проширио нестанком моћних владара и богате властеле — великих мецена уметности средњег века чију је улогу преузела црква са својим великодостојницима. Поред њих ктитори постају повлашћени и имућни појединци, хришћани — спахије, племенски кнезови, занатлије, сељаци, па и читаве сеоске заједнице. Овај део студије илустрован је цртежима ктитора са моделима, али би такође било добро да су донети сви сачувани ктиторски натписи, без обзира да ли су објављени. Њихово скупно представљање имало би много оправдања, јер би у овом контексту добили особену функцију целовите документације од прворазредног значаја, утолико пре што није обимна и што је предрагоцена. Стручњаци заинтересовани за материју коју књига обрађује, па и остали радознали читаоци, осећају извесну празнину што у поглављу о распрострањености споменика недостаје карта споменика, ако је већ изостао попис или каталог свих сакралних архитектонских објеката насталих или обновљених у периоду од 1459. до

1690. на подручју пећке патријаршије. Он, вероватно, не би могао бити потпун, али би био необично користан и сврсисходан. Ако каталогу или топографском прегледу не би било места у овом поглављу, он је могао да представља посебан додатак на крају књиге, на пример. Њиме би студија много добила не само у целовитости грађе већ и својеврсној инструктивности. Чини нам се да је без њега, па макар био и у најсажетијем облику, књига лишена једне врлине. Срећом, она се мање осећа због обиља других вредности које дело М. Шупут чине једно од полазних за сва предстојећа истраживања српске уметности из времена турске власти.

Најобимније и најсадржаније поглавље „Архитектура. Токови и обележја“ чини есенцију студије. Оно се састоји од следећих посебних текстуалних целина: „Архитектура у Подунављу“, „Архитектура у југозападним крајевима“, „Архитектура у Овчарскокабларској клисури, северозападној Србији, североисточној Босни, у Полимљу и области Таре“, „Архитектура у Босни и Далмацији“, „Локално градитељство на старим подручјима“, „Општа обележја“, „Мајстори градитељи“, „Архитектура суседних области и исламски утицај“.

Пошавши од констатације да се свеколико уметничко стварање Срба у доба турске власти темељило на чувању традиција и да су манастирски објекти грађени по средњовековним узорима, М. Шупут је уложила доста труда да покаже како су се и на који начин ширили утицаји старог грађења, у којим су се областима преносила и оплођавала рашка и моравска градитељска схватања и где су се заснивала особена и специфична збивања, уобличавајући локалне варијанте које су обогаћивале целину архитектонске баштине овог времена. У брижљивом и помном разматрању архитектуре Подунавља указала је најпре на све тешкоће што настају услед недостатка знања о грађевинама из времена деспота Стефана Лазаревића и Ђурђа Бранковића на основу којих би се могла утврдити просторна решења на којима се заснива касније градитељство, чије основне концепције, како наглашава, продужавају традицију моравске архитектуре у овој области. Ослонац се стога мора тражити у просторним решењима и облицима познијих грађевина које показују оданост моравским традицијама, али се и овде наилази на проблем који се огледа у непостојању прецизне хронологије грађења, у одсуству изворних облика и неистражености појединих споменика. Па ипак, наведене тешкоће нису ауторку поколебале да се веома озбиљно позабави анализом најзначајнијих архитектонских објеката и да зналачки уђе у сложена питања њихове зависности од просторних концепција споменика моравске градитељске школе. Веома су добро сагледани место и улога Св. Николе у Старом Сланкамену, Крушедола и Новог Хопова у

погледу њихове везаности за старе моравске узоре, а истовремено и значаја који су имали за развој црквеног градитељства на подручју Фрушке Горе и широј територији. С не мање пажње размотрена су архитектонскопросторна својства других споменика при чему су са изразитом мером критичности дотицана и питања хронологије. Из свега што нам писац књиге саопштава о архитектури Подунавља произлази да је преобладајуће моравско схватање у градитељству ове области и да су утицаји рашких традиција незнатни, па чак и занемарљиви. Има се, међутим, утисак да писац на извештај начин жели да доведе под сумњу ранија и садашња нека гледишта о очигледнијем присуству рашких утицаја при грађењу неких објеката у овим крајевима. Нисмо сасвим сигурни у заснованост оваквог настојања, јер се никако не може оспорити евидентан утицај рашког грађења, што је сасвим природно и логично. Не може се присуство правоугаоних певничких простора у Месићу, Ремети и другим објектима занемарити, јер је то типичан елемент рашке архитектуре, нити пак декоративни фасадни мотиви у виду фризова слепих аркадица, без обзира којим путем и одакле доспели до Месића. Кад се већ истиче да правоугаоне певнице у каснијој архитектури овог подручја постају уобичајен елемент (Бођани, Беочин, Мала Ремета, Сремска Каменица, Гргетег, Фенек, Врдник, Кувеждин), зашто онда оспоравати могућност да су раније цркве са овим рашким елементима конципиране бар као симбиоза рашке и моравске традиције. Ова се поставка заснива на чињеници да нови српски крајеви у Подунављу никада нису прекидали духовне и црквене везе с матичним подручјем пећке патријаршије и да су управо рашка, моравска и друга средњовековна схватања у архитектури, сликарству и другим дисциплинама упорно негована. Уосталом, В. Ј. Ђурић је веома добро уочио да се у градитељству српског Подунавља преношењем „рашког предања“ ствара посебна скупина споменика чија се особена својства морају истраживати да би се установили путеви њиховог простирања и доспећа. По нашем мишљењу, за прецизан и потпун одговор на питање односа моравског и рашког утицаја на градитељство прекодунавских области мораће протећи управо толико времена колико је неопходно да се археолошки и архитектонски систематски испитају кључни споменици овог подручја, укључујући и паралелна истраживања других споменика овог времена.

Од колике је научне важности труд који су уложили В. Кораћ и В. Ј. Ђурић у изучавању архитектуре старе Херцеговине сведочи њихова незаобилазна студија „Цркве с прислоњеним луковима у старој Херцеговини и дубровачко градитељство XV—XVII век“, објављена 1964. у Зборнику Филозофског факултета VIII-2 у

Београду, коју је М. Шупут користила као главни ослонац у разматрању архитектуре у југозападним крајевима. Кад се томе дода да су два споменика у области старе Херцеговине добила исцрпне монографске студије (С. Петковић, *Манастир Света Тројица код Пљеваља*, Београд 1974. и Љ. Којић, *Манастир Житомислић*, Сарајево 1984), да је манастир Пива приликом своје дислокације због изградње акумулационог језера доста добро проучен и да су В. Кораћ, В. Ј. Ђурић, З. Кајмаковић и други историчари написали значајне научне текстове о овдашњем архитектонском наслеђу, М. Шупут се, упркос све сложености развоја херцеговачког градитељства, нашла пред лакшим задатком у односу на архитектуру других области. Према досадашњим изучавањима, констатовано је да се у старој Херцеговини уочавају две важне појаве: 1. грађење храмова са сводом и прислоњеним луковима и 2. изградња тробродних базилика. Прва целина примењује посебан тип грађевине остварен према облику раноромантичних цркава у Приморју. До њеног стварања дошло је посредством дубровачких градитеља. Две су варијанте овог типа: једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и тробродна црква. Обе ове варијанте су у основи архитектонски веома сродне, с тим што друга има развијенију просторну структуру због које се ствара привид тробродности. У прву спада читав низ храмова, а у другу се укључују само Завала, Тројица Пљеваљска, Ломница и Житомислић.

Питање тробродних цркава (Тврдош, Никољац, Пива) изгледа да је знатно сложеније, иако су њихову појаву и порекло претходни истраживачи доста једноставно објаснили, чему се приклања и М. Шупут. Овим позним базиликама наставља се традиција романске и романскоготске базиликалне цркве која је у претходним столећима била типичан облик најрепрезентативнијих дела сакралне монументалне архитектуре у западним областима наше земље. У веку настанка Тврдоша, Пиве и Никољца не само да нису заборављени изворни облици старих сродних решења већ су амбициозно коришћени у оквиру постојећих економских могућности и неимарских способности. И други токови су заплускивали херцеговачко градитељство. На то је већ указао В. Ј. Ђурић утврђујући да се рашки тип храма у сведеном облику овде пренео из архитектуре Косача оживотворавајући се у примерима Добрићева и Тријебња.

И поред тога што је на систематизацији херцеговачког градитељства овог раздобља много учињено, мора се рећи да ово подручје, као „једно од најотпорнијих и најживотнијих средишта српског градитељства“, још није довољно испитано. Већи број у целини очуваних цркава и оних са познијим измењеним облицима које се налазе на левој страни Неретве,

у крајевима око Билеће, Гацка и Невесиња, па и неке између Стоца, Љубиња и Требиња, није познат научној јавности. Иако су то грађевине махом једноставног једнобродног решења са сводним конструктивним склопом и полукружном олтарском апсидом, а с тим обележјима излазе из оквира наведених варијанти, оне су ипак доказ о живој и тврдокорној градитељској делатности која на сиромашном тлу Херцеговине није ишчезавала ни у најтежим приликама турске окупације.

За познавање кључног тока у развоју црквеног градитељства у време турске власти у области пећке патријаршије, заправо оног схватања које је најдубље и најдоследније везано за корене старе српске архитектуре, битан услов представља добра изученост грађевина у Овчарскокабларској клисури, северозападној Србији, североисточној Босни, у Полимљу и области Таре. Срећна је околност што су за последњих петнаестак година извршена истраживања неколико значајних споменика и што су објављени њихови исходи. Свесна тога, М. Шупут је с пажњом и прилежношћу размотрила све главне одлике како појединих споменичких скупина, тако и сваког значајнијег споменика понаособ. Суочивши се са очевидном чињеницом да најрепрезентативније грађевине у овим крајевима следе главне црте рашког плана и да су неке од њих, по свему судећи, имале непосредне узоре у српским споменицима XIII века, она је покушала да објасни ову појаву и да наслути разлоге њеног настанка. Сматрајући да она није нимало случајна и да морају постојати јаки разлози који су је условили, она верује у могућност неке врсте договора о обрасцу просторног склопа цркава и о његовој планској реализацији. Наиме, по њој, обновљена Пећка патријаршија — чије је седиште у цркви Св. апостола, рашком храму из XIII столећа — „постаје центар из којег се шире, не само стваралачки импулси, већ и сасвим одређене концепције облика цркава“, што практично значи да су те замисли ишле ка томе да створе храм са просторним решењем које ће задовољити потребе оновременог црквеног обреда. Узор је нађен у доминантном рашком типу храма из XIII века, смишљено и свесно коришћеним у нешто прилагођеном виду, који је, можда, произишао из унапред договореног и утврђеног плана као одређеног нацрта. У овакво објашњење изгледа не би требало сумњати. Обновом Пећке патријаршије утемељене су битне идејне и духовне основе на којима су се развијали сви важнији видови стваралаштва. Црквена организација, предвођена угледним и умним достојницима, преузимајући улогу старања о свом народу који је остао без државе и његовој судбини, није никако желела да допусти да се у њеном крилу догађа било шта што би подсећало на неред и спонтаност или што би водило ка неорганизованости и

хаосу. Грађење и обнова храмова било је један од основних задатака. Морале су постојати у генералном смислу јасне замисли и сигурна опредељења, која су се остваривала кад год је то било могуће. Имајући то у виду, ауторка је основано претпоставила да су далековиди и опрезни вођи српске цркве организовано настојали да се храмови у просторном погледу ускладе не само са потребама црквеног обреда већ и са искуствима која су најверније одражавала правоверност српског архитектонског мишљења — ако се тако може рећи. Надовезујући се на ову хипотезу могло би се додати да се одређена правила или прописи у вези са планом храма нису односила на све цркве, већ само на оне чија их је важност сврставала у ову категорију.

Импозантни архитектонски споменици у Босни и Далмацији, од којих су неки доста рано добили научне монографије, нису, на жалост, сви били предмет опсежнијих савремених истраживања. Зато и није било једноставно судити о њиховој хронологији, посебно кад је реч о далматинским храмовима, а закључивања о другим важним питањима нису увек имала поуздан ослонац. Међутим, М. Шупут је са изразитом мером критичности и опрезности успела да ревидира постојећа знања и да их значајно обогати властитим запажањима заснованим на проницљивом анализирању својстава појединих споменика и њихових групација. На њима се и темељи поуздан суд о просторним обележјима храмова, њиховој међусобној зависности, а особито о пореклу и зависности споменика од хиландарских, рашких и моравских архитектонских узора.

„Локално градитељство на старим подручјима” — како је ауторка насловила део у најважнијем поглављу књиге — чини онај део српског архитектонског наслеђа из турске епохе који представља, могло би се рећи, потку у ткиву градитељског стваралаштва овог раздобља. На први поглед оно нема такав значај који је оправдано дат целинама које су досегле релативно високе ликовне и друге вредности. Његово недовољно познавање или одсуство жеље да се дубље уђе у проблем његовог настанка, развоја и оплођавања може још више да минимизира својеврсне вредности ове заоставштине. Срећом, у ову замку није упала смотрена и критична М. Шупут зато што се потрудила да упозна, схвати и разуме његов смисао и што није остала засењена капиталним домашајима најважнијих градитељских кретања. Мислимо, међутим, да је локално градитељство заслуживало више пажње и простора у књизи, без обзира што му се могу порицати неке објективне вредности и што није довољно истражено. Ако се схвати да је градитељска активност народа непосредно скопчана са његовим животом и судбином, да је она својеврсна одбрана властитог идентитета, и ако

се при том има у виду чињеница да је у том процесу који се ретко када прекидао вазда долазила до израза окренутост ка традицији и релативно солидна зидарска техника, онда се може разумети да она има сигурно историјско одређење. Сеоски храмови уобличавани у различитим локалним варијантама, од којих неке нису лишене истинских самосвојних архитектонских вредности, често су једини објекти градитељског рада овог времена и најдубље предочавају суштину народног неимарског стварања. На основу сачуваних здања насталих изван главних градитељских токова сазнајемо на изглед споредна кретања, али која су била једина у широким временским оквирима и просторствима наших старих крајева. Познавање ове и данас сасвим неистражене заоставштине основни је услов за успостављање потпуне представе о свеколиким градитељским збивањима у време турске власти. У томе и треба видети прворазредни значај систематског изучавања овог дела наше архитектонске баштине. У покушају да скицира карту локалног грађења, М. Шупут се задржала само на скупинама споменика које су познате у литератури, док очигледно није била у могућности да се користи документацијом коју су сакупиле поједине установе заштите и друге институције, а нису је објавиле.

Сажимајући исходе својих изучавања у погледу општих обележја црквених грађевина под турском влашћу, М. Шупут је истакла дубоку зависност и тесну везу ових споменика са искуствима грађења у средњем веку. Оданост схватањима укорениваним и испољаваним кроз подизање храмова у XIII и XIV веку карактерише се тиме што је заборављена византијска традиција грађења, а самосвојност одређених просторних решења и облика одраз је посебних прилика које су настајале у сасвим особеним историјским околностима, у којима је остало много штошта непознато.

Оскудна знања о мајсторимаградитељима српских цркава под турском влашћу, која битно умањују недостатак изворних података, онемогућавају да се расветле нека важна питања на која је М. Шупут ипак покушала да одговори. Поуздано је, међутим, да су чувени дубровачки мајстори, од којих се неки знају по имену, градили извештан број цркава у херцеговачким крајевима. У начину зидања неких храмова препознају се приморски градитељи, али извори ћуте о томе ко су и одакле су. У областима Подриња и Западног Поморавља градили су изврсни мајстори о чијем се пореклу ништа не зна. Писац књиге с правом помишља да су у питању нове генерације домаћих градитеља, чији су претходници градили споменике моравске школе. Удео студеничких клесара, према мишљењу М. Шупут, продужио се и на ово раздобље. Дакле, претпоставља, чини се оправдано, да се никада није трајно пре-

кидао градитељски рад у Србији и другим крајевима где је живео и стварао српски народ и да се градитељска вештина преносила с колена на колена, а до изражаја дошла тек кад су се стекли политички, економски и духовни услови.

У разматрању одлика архитектуре суседних области (Грчка, Бугарска, Албанија, Румунија) ауторка долази до закључка да се не може говорити ни о каквим виднијим утицајима на српску архитектуру, осим кад је реч о влашком градитељству. Исламски утицај на српску архитектуру турског времена знатно је мањи по њеном мишљењу него што се понекад верује.

У последњем поглављу књиге, „Закључак“, заокружене су оцене и судови, презентовани језгровито, којим се рекапитулирају изнета гледишта и сазнања. Резимирајући своје погледе на битна питања, М. Шупут је истакла чињеницу да градитељска делатност Срба под турском влашћу представља, у ствари, обнову старе архитектуре у свим њеним релевантним одредницама и да су нека репрезентативна остварења XVI века, настала по узору на стара монументална дела, скоро досегла њихове ликовне вредности без обзира на скромност материјала, димензије и на недостатак скулпторалног украса. То, уосталом, и чини архитектуру овог времена вазда научно актуелном.

Значај књиге М. Шупут већ је условљен и одређен темом коју обрађује. Како је управо у питању онај део старог српског градитељства који још никада није целовито разматран, а особито не на основама савремене методологије којом је овладала историја уметности, онда постаје јасно да појава студије која му је посвећена има прворазредну научну важност. Њоме се српска архитектура из времена турске власти уводи у круг оних старих уметничких грана које су добиле своје прве научне синтезе. Учињено је то са закашњењем од готово две деценије, до чега свакако није морало доћи да је било благовременијих усмеравања даровитих истраживача ка овој материји у годинама које су иза нас. Пошто се појавила у време кад је научна мисао наше историје уметности знатно одмакла у односу на године у којима смо добили синтетска дела о зидном сликарству, иконопису и неким гранама примењене уметности, ваља се запитати: у којој мери књига *Српска архитектура у доба турске власти 1459—1690* одражава савремену научну мисао?

Одмах треба рећи да је дело М. Шупут ипак друкчије замишљено од претходних. Оно је засновано на идеји да се на основу истраживања која су дотле објављена и на темељу властитих изучавања важнијих питања успостави релативно целовита представа о кључним збивањима у српском градитељству овог времена и битним одликама грађевина и њихових скупина у областима у којима је сакрална архитектура достигла најизразитији степен ликовног уобли-

чавања и испољавања. У том светлу сагледана, књига је у потпуности испунила свој задатак. Посебно се запажају они делови студије који су посвећени објашњавању карактера и природе архитектуре под турском влашћу и њеног односа према традицији, односно монументалним делима нашег средњег века. Многе поставке изнесене о општим цртама српске архитектуре из раздобља 1459—1690, па и оне које се односе на тумачења неких њених токова, несумњиво утемељују гледишта која ће издржати свеколику научну проверу. Друго важно својство ове необично корисне књиге огледа се у томе што покреће читав низ питања значајних не само за боље познавање градитељске делатности већ и културних и духовних прилика у којима се градитељски рад одвијао. Одговори који су већ дати на нека од њих поуздан су основ за даља изучавања сложеног и слојевитог организма српске црквене архитектуре под Турцима, за чије потпуније осветљавање ипак недостају продубљенија и обухватнија истраживања. Кад се она спроведу, вероватно ће се отворити шири погледи нарочито на оне процесе и појаве који су већ уочени, али не и сасвим објашњени.

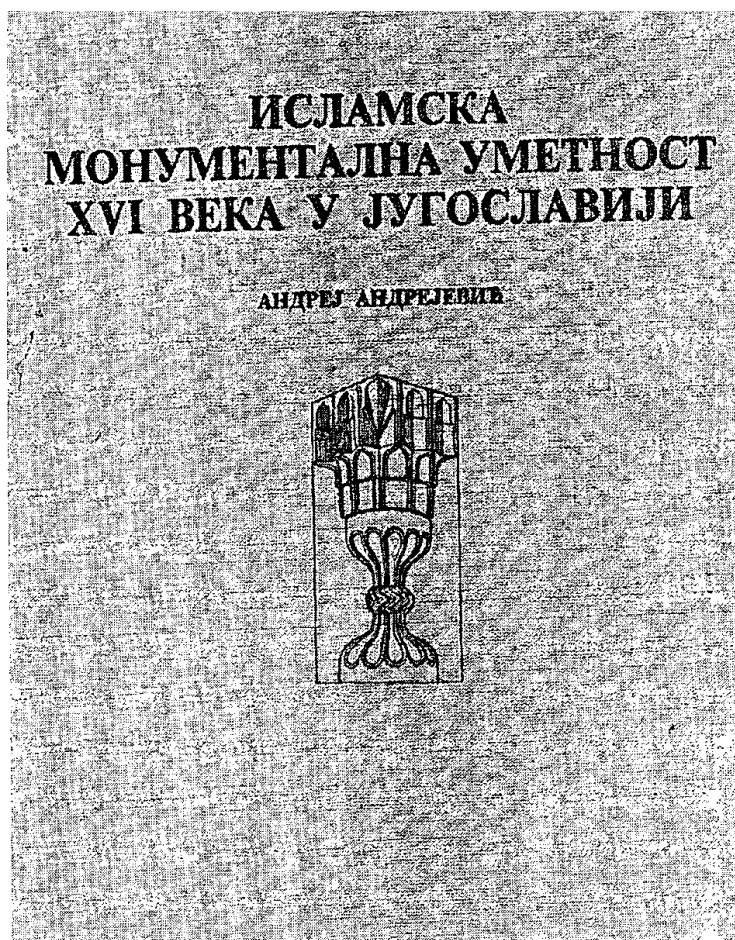
У књизи М. Шупут добили смо дело које је управо недостајало нашој историји уметности. Како прецизно рекапитулира знања којима је овладала и како указује на истраживања која су изостала, историја уметности као наука, суочена овим делом, постаје свесна чињенице колико се мора осећати обавезном да се систематичније и усредсређеније бави овим раздобљем у нашој старој архитектури. Колико је само један аутор померио границе постојећих сазнања и колико је допринео заснивању нових погледа и становишта о градитељској баштини српског народа из времена када је робовао под Турцима, најбоље сведочи ова студија, писана у условима у којима је било веома тешко правити синтезу, у одсуству претходних дела којих је лишена наша историја уметности.

Можда нам се чини да су извесни недостаци на које је већ указано већи него што они у суштини јесу. Таква запажања произишла су понајпре из тога што су се у дугом очекивању овако целовите студије гомилала питања која су тражила одговоре, а чија је важност, због недовољне радозналости наше науке у претходном раздобљу, остала неиздиференцирана и недовољно селекционисана по својој релевантности. Постаје, ипак, јасно да је можда било претерано очекивати од прве потпуније писане књиге о српској архитектури турског времена да разјасни сва питања која нас интересују, утолико пре што на многа од њих нико раније није покушавао да одговори. Најбитније је да је књига лишена недостатака методолошке природе, што јој даје посебну тежину. То што није могла равномерније да обради неке целине или

што није могла да има одређене прилоге, лако се може објаснити ниским ступњем њихове истражености, односно недостатком објективних могућности, или пак ауторкиним субјективним односом на које несумњиво има право. Никако се, међутим, не може рећи да јој то умањује вредност, јер она у сваком случају представља основно дело за сва будућа истраживања наше архитектуре из раздобља од 1459. до 1690. године. Са врлинама критички и опрезно писане студије, у којој се на промишљању и акрибичности заснивају битне поставке, *Српска архитектура у доба турске власти 1459—1690.* улази у ред научних радова на које ће се историја уметности ослањати с поузданошћу и којима ће се обраћати с поверењем.

Радомир Станић

Андреј Андрејевић, ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ. КУПОЛНЕ ЦАМИЈЕ, Филозофски факултет, Институт за историју уметности, Студије 6, и Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, Посебна издања, књ. 24, Београд 1984, стр. 126, 65 фотографија у прилогу.

Аутор ове књиге је личност која вишестрано доприноси афирмацији једног раздобља у култури на тлу Југославије које, тек последњих година, прилозима неколицине истраживача добија своје реалне обресе и заузима положај који му, исказаним уметничким вредностима,

објективно припада. Истражујући годинама, као савесни теренски истраживач, многобројна дела која носе и најмањи печат исламске уметности на нашем тлу, А. Андрејевић никада се није задржао само на евидентирању или приказивању виђеног, већ је своју склоност да дела анализира до најситнијих детаља увек спајао са ретком способношћу да расположиви материјал проблемски уопшти у широко захваћене целине као што су хронолошка, стилска или типолошка. Овакав приступ обради дела исламске уметности могућ је тек кад се савлада веома обиман материјал о исламској цивилизацији уопште, што подразумева неопходна предзнања о државном и друштвеном устројству, о арапској и турској књижевности, историји филозофије, уметности, градитељству као и проницање у духовне поруке једне културе. Сва ова посебна знања којима аутор, очигледно, сигурно влада, омогућила су му да се представи овако значајним делом, које је по много чему специфично. Тема која обрађује монументалне споменике једног столећа не би, можда, била тако упечатљива да, као у овом случају, није реч о исламској монументалној уметности на тлу Југославије, и то, наглашавамо, у XVI столећу. Неколико веома јаких разлога чини ово столеће изузетним за научно истраживање.

Прво, обрађивани период, XVI столеће, хронолошки се поклапа са епохом највећег територијалног простирања Османске Империје на европском тлу, са владавином неких од најзначајнијих турских султана (Селима II, Сулејмана Величанственог) и најснажнијим ауторитетом њихових везира (Мехмеда Соколовића, на пример). У другој половини овог столећа најмирнији период владавине у нашим крајевима омогућавао је брже струјање културних импулса из престонице ка периферним деловима царства.

Друго, XVI столеће обележено је деловањем „турског Микеланђела“, односно, у овом периоду турски градитељ Коџа Мимар Синан уписао се у бесмртнике смело усавршавајући разноврсне типове монументалних куполних грађевина, дајући им лични печат не само просторним и конструктивним решењима већ и племенитошћу пластичне и сликане декорације. Његов утицај на градитељство на Балкану у овом периоду од изузетног је значаја, првенствено у оригиналним концепцијским решењима која су на наше тло пренета.

И треће, оно што чини да овај рад превазилази југословенске оквире научног интересовања јесте изабрани методолошки приступ који се темељи на компаративним истраживањима овог периода у ширим оквирима исламске уметности. Тиме се А. Андрејевић придружује неколицини аутора који су учинили изузетан напор да огроман истражен материјал о исламском градитељству систематизују, типолошки и стил-

ски синтетизују, олакшавајући у великој мери рад будућим истраживачима.

Овај, нешто наглашен, увод био је потребан да би се лакше указало на структуру изложене материје као и на новине које аутор својим радом доноси у овој научној области.

Књига је подељена у седам поглавља неједнаке дужине, иако су сва, по значају информација које пружају, подједнако значајна.

У „Уводу“ је дат хронолошки преглед и приказ свих, чак и најмањих, осврта на дела исламске уметности на тлу Југославије, тако да већ на првим страницама, независно од конкретне теме којом се књига бави, добијамо исцрпну информацију о свим до сада познатим радовима који на било који начин региструју постојање исламских грађевина на нашем тлу.

У „Уводу“ је, такође, објашњено зашто се у испитивању исламских куполних здања аутор ограничио само на приказивање џамија. Разлози су веома логични; то је, пре свега, најчистији и најтипичнији представник монументалне исламске уметности на целој територији на којој се ислам простире. Затим, стара исламска установа вакуфа најчешће преко џамије остварује тежње оснивача да оставе бар једну задужбину трајног карактера, иако су се скоро увек трудили да то истовремено буду и монументална здања са одређеним уметничким печатом. И коначно, џамија, поред тога што представља симбол званичне идеологије османског феудалног друштва у овом делу Европе, има снагу основног мерила у турском административном рангирању насеља као вишефункционални, свеобухватни центар сваког новог насеља или дела насељамахале, те се сматра урбаном, духовном и друштвеном жижом.

Друго поглавље „Историјске и уметничке прилике“ широко слика околности у којима су се стекли услови за подизање управо оваквих здања. Наши крајеви су средином XVI столећа, миром са Млецима и стварањем будимског пашалука, престали да имају статус крајишта и насеља су почела, разним државним мерама (на пример, муафијетом — делимичним или потпуним ослобађањем раје по градовима од пореских намета) да добијају онакав профил какав је одговарао исламском типу државе тога доба. У новоподигнутим и у преузетим средњовековним насељима током XVI столећа градитељи следе и одређене урбане принципе, у којима џамије имају једну од главних улога урбаних репера.

У овом поглављу приказана је и национална структура оснивача који су подизали исламске монументалне задужбине на нашем тлу. Поред правих Турака, који су у ове крајеве дошли као војници или колонизацијом, велики број исламизираних Јужних Словена, мање Грка, Арбанаса и Мађара, управо је током XVI столећа подигао своја задужбинска здања. Указано је и на племениту појаву међусобног помагања и

сарадње међу рођацима различитих конфесија, а припадницима истих разгранатих родова (Опуковићи, Соколовићи, Вуковићи, Десисалићи, Бољанићи и многи други).

И коначно, у неколико веома сугестивних реченица, осликана нам је духовна клима у ко јој су се формирали и оснивачи и градитељи приказаних здања. Свест да ваља „за живота утрошити злато и сребро у задужбине“ јер су „свакоме (таква) дела најбоље потомство“ (натпис на Соколовићевом вишеградском мосту) јасно се огледа на здањима чија архитектура, као мало која друга, постиже јединство конструктивног, функционалног и естетског израза кроз јединствену концепцију, доследно спроведену од замисли до њеног остварења.

У трећем поглављу, под насловом „Архитектура — одабрани споменици“, приказано је дванаест џамија с образложењем да су из мноштва споменика на терену издвојене само најкарактеристичније задужбине, пре свега типични представници бројнијих врста и ређи или усамљени објекти специфично архитектонски конципирани. Сви примери, дати хронолошким редоследом, садрже најсажетије податке о оснивачу, настанку и историји задужбине, кратак опис архитектуре с посебним нагласком на архитектонским и историјскоуметничким проблемима који их сврставају у одређену типску или стилску групу. Истраживаче архитектуре посебно радују цртежи који садрже основу и карактеристичан пресек сваког приказаног објекта. Иако су многи цртежи у приближно истој размери, можда је требало учинити још један додатни, чисто физички напор, и свести све цртеже у исту размеру како би се, поред типолошких и стилских, могла вршити и упоредна пропорцијска истраживања.

Аутор у овом поглављу, кроз описе просторних и конструктивних концепција, дотиче и материјале, па и квалитет зидања, чиме нам дочарава комплетну слику о споменицима, пошто очигледно за целокупно техничко приказивање објеката у овако замишљеној књизи није било места. Ипак, морамо се надати да ће сви подаци о појединим споменицима, који се јасно наслућују и поред згуснутог текста набијеног информацијама намењеним првенствено типолошким и стилским анализама, бити објављени што скорије.

Чини нам се да нећемо погрешити ако треће поглавље, „Архитектонске одлике куполних џамија“, истакнемо као капитално за ову књигу. У њему се излаже материја која својом синтетичношћу превазилази збивања на нашем тлу и представља ауторов несумњив допринос научној области која пружа логична и поуздана објашњења за сва богата и разноврсна, првенствено архитектонска, решења, која су, како се то све више потврђује, доста брзо продирали из престонице на целокупно исламизирано подручје.

Поглавље обухвата неколико целина које, свака за себе, могу представљати засебне студије. Мислимо да је нешто мањи обим одељака о материјалима и конструкцијама те о стилском развоју свесно подређен типолошком разврставању грађевина и да ће опширније би ти објављен у посебним публикацијама. Ово посебно истичемо како бисмо нагласили вредност извршене типолошке поделе која је у највећој мери ослобођена зависности од стилских периода, што није био случај код неких пионирских покушаја наших истраживача.

По А. Андрејевићу, све проучене цамије на тлу Југославије, а подигнуте током XVI столећа, могу се поделити у четири основне групе. Најчешће решење, које се у односу на друге типове може сматрати стандардним и уобичајеним, јесте тежња да се постигне јединствен унутрашњи простор наткривен куполом, такође веома пространим, којем претходи трем, отворен и обично наткривен са три куполице, док се минарет налази на једној од бочних страна централног кубуса. Ова тежња, остварена већ крајем XIII столећа у решењу Давгандосове цамије у Караману, сажима у себи синтетизоване елементе селџучко-персијских и византијских куполних грађевина са склоношћу турских неимара да односе маса и волумена посматрају превасходно као прожимања геометријских облика, најчешће коцке, лопте и облице. Ове карактеристике красе највећи број цамија из XVI столећа, које аутор издваја као „Стандардни тип куполне цамије”. Од приказаних одабраних споменика овом типу припадају Исхак-целибијина цамија у Битољу, Чекрекцијина цамија у Сарајеву, Алацацामीја у Фочи, Хајдаркадијина цамија у Битољу и цамија Хусеинпаше Бољанића у Пљевљима.

Други тип је цамија са двотравејним тремом, који је у нашим крајевима био ређе извођен, тако да се међу приказаним објектима налазе само БалиРеисова цамија у Нишу и Алтумалем цамија у Новом Пазару. Опште карактеристике овог типа су мале димензије целог здања, куполе конструисане углавном на пандантифима, минарети уз десни бочни зид и, што је значајно, трем са две куполице најчешће исте висине као и кубус молитвеног простора, затворен бочним зидовима. Особености су, свакако, помоћни михраб на чеоном улазном зиду, обично у симетрали објекта, због чега је улазни портал померен на леву страну, а десна страна трема се издизањем софе претварала у молитвени простор. Овај занимљиви тип цамије, који се код нас јавља искључиво у XVI столећу у Македонији и Србији, има непосредну аналогију у цамијама Једрена, док су изворишта знатно старија, потичу из градитељства Анадолије XIII столећа.

Најрепрезентативније грађене цамије припадају трећем типу који се у XVI столећу може издвојити међу исламским задужбинама ове

врсте. Оснивачи су махом били турски провинцијски функционери највишег ранга и од очуваних су приказане међу одабраним споменицима ГазиХусревбегова цамија у Сарајеву, Ферхадија у Бањој Луци и Јањапашина цамија у Скопљу. Централни молитвени простор код ових цамија просторно се решава вишемање исто као и код стандардних једнопросторних цамија, али се додавањем бочних просторија разуђује основа, што опет утиче на повећање и монументализацију вертикалних маса. Ове просторије су, по проф. С. Ејицу, формиране од средине XV до средине XVI столећа код цамија које су биле нека врста ходочасничких вишефункционалних завијских здања, а оне су прихватале, између осталих, и чланове путујућих дервишких редова, који су били карактеристични за турска крајишта. Просторије су, по њему, биле намењене за добротворне странопријемнице.

Новине се уочавају у конструктивним решењима, која се, нарочито у решавању куполе и њених ослонаца, заснивају на изазову конструкције цркве Свете Софије у Цариграду, старе до тада скоро миленијум. Истраживања спрега полукуполе и куполе које је, од једне грађевине до друге, побољшавао главни архитекта царства почетком XVI столећа Аџем Есир Али, дала су статички и естетски веома добре резултате, у које укључујемо и ГазиХусревбегову цамију у Сарајеву.

И коначно, за архитекте конструктивно најинтересантнију групу чине цамије са куполом на хексагоналној и октогоналној бази. Иако су примери са нашег тла усамљени, невелики и скромнији објекти (Хасан-агина цамија у Рогову и Хадумцामीја у Ђаковици), чињеница да се и они појављују показује да су скоро сви типови који су постојали у османској архитектури врло брзо преношени у разне крајеве царства.

Ова решења купола на политоналним поткуполним просторима, изведена код Османлија први пут половином XV столећа (цамија султана Мурата II у Једрену) развио је у другој половини XVI столећа Коџа Мимар Синан, варирајући хексагоналну и октогоналну базу на неколико начина. Свакако најуспелије решење на хексагоналној бази је купола цамије Мехмедпаше Соколовића из 1571. године у Цариграду, док је пример куполе на октогоналној бази најуспешније решио на једној од најлепших цамија уопште, на цамији султана Селима II у Једрену.

Савладавши огроман материјал о грађевинама на целој територији Османског Царства, и имајући срећу да су се последњих година у свету појавили радови који су се бавили сличним истраживањима (А. Kuran, U. VoktGoknill, D. Kuban, S. Eyice, G. Goodwin и други)., А. Андрејевић је могао, располагајући научно провереним чињеницама, да да сигурне закључке по питању типолошке припадности, чиме је ислам-

ске монументалне задужбине на нашем тлу суверено увео у токове кретања исламске уметности уопште.

Материјали и конструкције обрађени су у тексту који резимира све податке из ове области проистекле из пажљивог осматрања сваког појединачног здања на нашем тлу. И у овој целини указано је на велику блискост у избору примењених материјала на ширем подручју Османске Империје, док се у техници обраде разликују примери из југоисточних крајева наше земље, који су изведени у духу старог византијског начина, а који су усвојили и османски мајстори брусанског стилског периода. Североисточни крајеви су били под видљивим утицајем градитељске традиције коју су дубровачки, приморски и херцеговачки мајстори преносили на територију османске државе.

У избору конструктивних решења, куполне џамије из XVI столећа показују често потпуну истоветност са конструкцијама примењеним на истим типовима задужбина у европском делу Турске и у Малој Азији. Пошто је претходно, у приказаној типологији куполних џамија, аутор указао на чињеницу да су сва већ готова, како просторна тако и конструктивна, решења ових устаљених типова била преношена истовремено у провинције Отоманског Царства, у овом одељку задржао се на иајделикатнијој теми у области конструкција, на пресвођавању централног молитвеног простора, трмова и на премошћавању појединачних отвора. Прелаз из квадратног кубичног простора у кружно изведен тамбур углавном је решаван применом тромпи, нешто ређе пандантифима, док је најоригиналније и изворно турско прелазно решење путем фриза турских троуглова било најређе код нас у XVI столећу.

С обзиром да је ово једна од најосетљивијих тема, која свакако захтева и проучавања конструктора, претпостављамо да и ово спада у једну од оних области које аутор, приказујући их у књизи на јасан али сажет начин, припрема за опширније приказивање, свакако са цртежима најкарактеристичнијих детаља и решења.

У одељку „Стилски развој“ аутор, након осврта на развојни пут стилских промена карактеристичних за османску монументалну архитектуру у целини, закључује да је архитектура куполне џамије на нашем тлу у XVI столећу прешла исти пут, некад скоро истовремено, а понекад са извесним закашњењем. Пошто је градитељска традиција на нашем тлу до XVI столећа била веома богата и разноврсна, нормално је да се у архитектури куполних џамија јављају и специфичности проистекле из ослањања на искуства локалних мајстора, чији је начин грађења и даље негован.

Резимирајући своја запажања у „Општем осврту на архитектуру“, А. Андрејевић потврђује да истоветне опште одлике џамија карактеришу и архитектуру ових исламских задужби-

на очуваних и на нашем тлу. Користећи резултате до којих је дошао А. Куран, а који су нам пренети и путем ове књиге, можемо се и сами уверити „да у току настајања ове архитектуре тежиште [није толико било усмерено на изналажење идеалног решења горњег дела грађевине, колико на настојање да се створи највећи могући, јединствен и непрекинут простор, код кога ће унутрашњост молитвене одаје формирати најмањи број вертикалних елемената“. У овом делу текста аутор, такође, отвара једну тему која га очевидно интересује, а коју није могао да обради у овој књизи. Реч је о појави с краја XVI и почетка XVII столећа, кад су у југозападним крајевима под османском влашћу почели да се пробијају извесни елементи везани за аутохтону градитељску средину који су у исламску архитектуру уносили старе облике и нека старија просторна решења, што ће резултирати све чешћим преплитањем са уобичајеним османским концептом џамије у другој половини XVII и током целог XVIII столећа.

У четвртном поглављу, „Декоративна пластика“, аутор разматра главне карактеристике украса овако исцрпно приказане архитектуре. Не рашчлањавајући посебно ово поглавље, као што је то учинио с архитектуром, Андрејевић је груписао архитектонске елементе и унутрашњи камени мобилијар на којима се јавља пластична декорација и унутар ове поделе је пратио стилски развој који је током XVI столећа карактерисао куполне џамије. Обрађен је развој декоративне пластике која је испуњавала површине минарета, шедрвана, капители и базе стубова, нише и помоћне михрабе, подеоне венце на фасадама, портале и прозоре као и мноштво разнолико варијанних мотива плиткорелефне орнаментике у ентеријеру џамије, на михрабима, минберима и махвилама. Приказујући декоративну пластику куполних џамија XVI столећа на нашем тлу, Андрејевић истовремено даје и опште одлике стилова који су красили престоничку уметност тога доба. То је у почетним деценијама XVI столећа раносарајевски стил, који је обично на великим димензијама портала и каменог мобилијара уздржаније користио плитко резану камену пластику. Средином XVI столећа, класичан стилски израз одликовао се богатијом применом камене пластике, која је била у складу са тежњом ка раскошној декоративности. Извесна доза пуризма позне Синанове градитељске фазе испољиће се у последњим деценијама XVI столећа и на нашем тлу у одбацивању свих декоративних детаља који нису у функцији архитектуре и свођењу декоративне пластике на мање површине неколико за то одређених места.

Текст о декоративној пластици пропраћен је одабраним цртежима најизразитијих примера наведених стилских одлика, при чему смо свакако највише уживали у фантастичним ком-

бинацијама биљних мотива на гшастаци Алаца-цамије у Фочи.

„Полихромна зидна декорација" (Сликарство и облагање зидова бојеним фајансним плочицама) наслов је V поглавља. Подсећајући нас у уводу шта је у исламском сликарству, профаном и сакралном, било допуштено, а шта не, аутор нас је увео у богат свет флоралних украса стилизованих облика који су украшавали површине строго сакралних исламских здања, као што су цамије. Бележећи историју интересовања за исламско сликарство у нас, приказујући текстом и цртежом ретке остатке сликане декорације на нашем тлу, ови фрагменти су слагани у целовиту представу о примењеним техникама, просторним схемама распореда, док су сложена феноменологија, тематски избор, зависност од верских доктрина и иконографија остали по страни. Аутор сматра да се основица, груба подела коју је за исламско зидно сликарство Босне и Херцеговине изнео З. Кајмаковић још 1960. године и данас може применити на све исламске споменике тога доба на нашем тлу, укључујући и бојену фајансну декорацију. Ова подела подразумева групу сликарске декорације која је у наше крајеве пренета директно из Мале Азије и која у XVI столећу припада области цватуће персијскотурске јако стилизоване арабескне орнаментике највећег домета и групу која је своје извориште имала такође на Оријенту и састоји се из нешто рустицизиране, крупније биљне декорације. Ова друга група се изгледа боље прилагодила нашем тлу те је у себе асимилирала и извесне домаће фолклорне и народне елементе.

У „Закључку" Андрејевић сажето, без иједне сувишне речи, бираним речником, резимира своје битне, за читаоце изузетно занимљиве и изнад свега нове, научне закључке који несумњиво значе користан догађај у историји наше науке.

Слажући се потпуно са овим научним закључцима, морамо још изразити жељу да проблеми који су тек споменути, а захтевају скоро исто тако исцрпну обраду као што је случај са темама из ове књиге, буду што пре и са истим научним жаром обрађени. Пре свега мислимо на истраживање пропорцијских односа и математичких метода којима су се неимари служили приликом просторног и конструктивног компоновања архитектонских облика куполних здања. Везано уз градитељске проблеме, остаје тек начето и питање мајстора, ко су они били, одакле су долазили и како су се кретали, како су се припремали, како су бирани, зашто су се неки од њих строго придржавали канона престоничке школе, док су други имали смелости да унесу новине проистекле из других градитељских традиција. Аутор сам, у уводу, истиче да је из обимног материјала, који је

годинама прикупљао и анализирао, издвојио само оно што му се у овом часу чинило битним, а то је да на основу упоредних анализа утврди однос и одреди место исламске монументалне уметности XVI столећа на нашем тлу према исламској уметности у другим деловима Балканског полуострва, а нарочито према, временски паралелној, уметности у Цариграду и Малој Азији.

У прилогу су дати преводи четири вакуфнаме, које је аутор посебно издвојио, пошто се три директно односе на куполне па и друге задужбинске објекте, а четврта на оснивање једне целе варошице — Руда. Кроз многобројне и разноврсне податке о задужбини, њеном обиму, главном здању и споредним објектима, о функционисању, одржавању и опслуживању, о положају тих здања у местима, о значају за урбани развој, из вакуфнама се могу црпсти изузетно значајни подаци о економским, социјалним, правним и другим односима, на основу којих израћа верна слика неког здања из времена његовог пуног живота. У књизи су приложене вакуфнама ИсхакЧелебије за његове задужбине у Битољу, писана у Битољу 1508. године (у преводу Х. Калесија), вакуфнама ГазиХусревбега за његову цамију, имаре и ханиках у Сарајеву, писана у Сарајеву 1531. године (превод Ф. Спаха), вакуфнама Муслихудино Абдулганија за његове објекте у Новом Пазару, Скопљу и Старом Тргу, писана у Скопљу 1550. године (превод Х. Калесија) и вакуфнама Мустафе Соколовића о оснивању Руда, писана 1555. године (превод Н. Филиповић).

Скоро да је непотребно нагласити да је овакав рад могао бити остварен само уз помоћ изузетно обимног научног апарата којим се аутор служио, али га и несебично понудио на даљу употребу. Напомене су обрађене тако да директно прате текст, што олакшава разматрање појединих ставова, док су на крају књиге дати речник термина, превод закључка на енглески (Ј. Ковачевић), општи индекс и фотографије. За њих можемо рећи да адекватно указују на теме обрађиване у књизи, иако са жаљењем примећујемо да је бар оне које се односе на полихромну декорацију требало приказати у боји.

Ако бисмо, уместо нашег закључка, желели да сажмемо вредности ове књиге, мислимо да је прва њена врлина што се на научан, а читаоцу доступан начин, износи ауторово мишљење о фундаменталним проблемима који су од великог значаја за поуздано постављање исламске монументалне уметности у реалне оквири општег уметничког стварања на нашем тлу у XVI столећу, као и за одређивање њеног значаја у општим токовима исламске уметности.

Нађа Куртовић-Фолић

Henry Maguire, *ART AND ELOQUENCE IN BYZANTIUM*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey 1981, XXIII+ 148 страна текста (величине 25x19), 111 илустрација (црнобелих фотографија и цртежа)

Књига Хенрија Мегвајра, византолога и професора историје уметности на Универзитету у Илиноису, САД, *Уметност и елоквенција у Византији*, плод је дугогодишњег истраживања међусобног односа књижевне и визуелне елоквенције и представља тематско проширење и систематизацију проблематике коју је аутор приказао у низу претходних студија, објављених у *Dumbarton Oaks Papers* и излаганих на годишњим конференцијама о византијским студијама у САД.

Предмет истраживања у овој књизи су утицаји одређених теолошко-црквених књижевних жанрова и реторских фигура којима су проткани на религиозно сликарство у Византији, од краја епохе иконокластичке кризе до пада Цариграда и пропасти Византијског Царства. Аутор полази од основне премисе да су посредством црквене књижевности, пре свега путем хомилија и химни, методи реторског изражавања у значајној мери садржински обогатили византијску иконографију. Тиме се у методолошком приступу надовезује на истраживачка начела Г. Мијеа, К. Онаша и А. Грабара, али уноси и једну новину — у уметности црквеног беседништва тражи изворе не само иконографских него и стилских промена.

У првом поглављу Х. Мегвајр осветљава касноантичко порекло и устројство византијске реторике, значајну улогу коју је имала у профаном и црквеном школству и њен однос према хришћанској књижевности, у коју је унета кроз дела пагански образованих патристичких писаца и постала њен саставни део. С посебном пажњом читаоцу су предочена схватања Византинаца о везама реторског изражавања и визуелних уметности. Уочене су три фазе. Велики црквени оци свесно су користили правила паганске реторике приликом састављања хришћанских текстова, а слику су сматрали најречитијим средством теолошког подучавања. У време иконокластичког спора однос слике и писане речи коришћен је полемички — иконодули су разрађивали тврдње патристичких аутора о непосредности и разумљивости визуелне елоквенције и употребљавали их као важан аргумент у одбрани икона. До XII века повезивање сликарства и беседништва изгубило је доста од снаге у полемикама, али је наставило да живи као усвојена књижевна конвенција.

У поглављима која следе Х. Мегвајр открива утицај реторских средстава изражавања у ткиву визуелног језика истражујући подробно одређен број иконографских тема, груписаних,

према стилским фигурама којима су надахнуте, у поглавља „Дескрипција“, „Антитеза“, „Хипербола“ и „Ламент“.

У одељку „Дескрипција“ писац се не задржава посебно на добро познатим и често цитираним екфрасисима, најомиљенијој врсти формалних описа уметничких дела у Византинаца, већ сужава истраживања на анализу утицаја беседничких описа ратова, мучења и пролећа на ликовне приказе Покоља витлејемске деце, Страдања четрдесет мученика и Благовести. Прво показује како иконографско обогаћивање Покоља витлејемске деце, од штурих илустрација канонских јеванђеља до опширне приче у Кахријецамији, изложене у три хронолошке етапе на засебним сценама, води порекло из хомилије Василија, архиепископа Селевкије, посвећене истој теми и састављене по упутствима за описивање ратова и страдања поражених грчког ретора Ермогена. Х. Мегвајр даје затим убедљиву анализу измена у иконографији Страдања четрдесет мученика, насталих у XI веку под закаснелим утицајем проповеди Василија Великог са истом тематиком, у којој су, у традицији паганске реторике, потанко описане последице излагања наог људског тела хладноћи. Поменути хомилија постала је често помињана и веома утицајна у време иконокластичког спора, јер је у њој Велики црквени отац извршио чувено поређење реторике и сликарства, саветујући сликарима да опонашају приче говорника. У томе Х. Мегвајр види узрок што су византијски сликари у постиконкласичком периоду приказивали једино севастийске мученике у ставовима који, уместо уобичајеног смиреног или чак радосног прихватања зле судбине и мучеништва, изражавају њихове патње. Трећа тема коју аутор разматра у овом поглављу су формални реторски описи пролећа и њихове аналогије у ликовним делима. Угледно место у хришћанској књижевности дао им је Григорије из Назијанса у чувеној проповеди на Светлу недељу, а илустрације његових хомилија (MS Taphou 14, Грчка патријаршија, Јерусалим) представљају најочигледније тренутке у којима византијски сликари опонашају ораторски концепт пролећа. Други, мање препознатљив контекст у коме се као стална тема јављају описи пролећа и симболичне обнове чине литургијски текстови о Благовестима. Они су подстакли византијске сликаре да почев од XI века обогаћују илустрације ове теме детаљима као што су пејзаж или ограђени врт са дрвећем, цвећем и птицама (Нерези, Курбиново, Богородица Студеничка, Богородица Мавриотиса код Костура итд.). На примеру иконе Благовести са Синаја из касног XII века, пореклом из Цариграда, Х. Мегвајр покушава да укаже којим путевима је беседништво црквених писаца могло утицати, поред иконографије, на стил ликовних дела. У оштрој стилској и концептуалној подели сцене

на фитурални део са апстрактном златном позадином, испред и иза кога се јављају илузионистички пејзажни елементи, писац види одјек хомилија Григорија из Назијанса, Анастасија Антиохијског, Јована Критског и Исидора Солунског, у којима се напоредо са теолошким приповедањем, као посебне, вешто уметнуте целине, јављају описи пролећа састављени у духу касноантичке реторике.

У поглављу „Антитеза” аутор се труди да докаже како је супротстављање појединих сцена у распореду декорације византијских цркава, као и антитетички размештај детаља унутар тих сцена, последица опонашања уобичајеног начина теолошког исказивања противречности хришћанске вере, подједнако надахнутог Библијом и паганском реториком. У области сликарства Х. Мегвајр препознаје два типа антитезе — једноставно сучељавање слика ради супротстављања идеја, понекад и уз помоћ појашњавајућих натписа, и наглашавање контрастних идеја средствима визуелних аналогича, чиме се ствара формални однос између садржински различитих слика. У том погледу су особито драгоцени резултати пишевог истраживања иконографије Богородичиног успења у Цвети.

До краја XII века, под утицајем литургијске поезије и књижевности, које су у смрти Богородице и Христовом рођењу виделе контрастне илустрације заједничке истине — Христове инкарнације, у којој значајну и све више истицану улогу има Богородица, дошло је не само до намерног сучељавања сцене Успења са Богородицом Одигитријом, Благовестима или Рођењем Христовим него и до формалних измена иконографије Успења. Слика Христа који у рукама држи мајчину душу постала је одјек Богородице с малим Христом. У Курбинову и Сопоћанима се разазнаје покушај сликара да Богородичину душу прикажу у готово полуседећем положају, а од почетка XIV века, душа која седи на Христовим рукама као на престолу постала је уобичајен мотив у византијском сликарству.

Антитетичка књижевна поређења Христовог свечаног уласка у Јерусалим са сликом Христа владара на небеском престолу условила су, поред карактеристичног византијског фронталног приказивања фигуре Христа на магарцу — као на престолу — и постепено увођење других формалних средстава која у византијској иконографији празника Цвети повезују Христово понижење на земљи са његовом небеском славом. У Курбинову је то мандорла око фигуре Христа, као и само место у распореду живописа, које је одабрано с намером да представља антитезу визији Христа Старца дана.

У поглављу „Хипербола” аутор подсећа како су византијски проповедници претворили кратку реченицу јеванђелиста Луке о Симеону Богопримцу „И каза му дух те дође у цркву” (Лука, 2 : 27) у хиперболичан опис старчевог

полетног трчања и „летења” у сусрет Спаситељу. Читалац, међутим, остаје у недоумици да ли су овакви описи заиста утицали на иконографију Сретења у Календерханецамији и капели Палатини, где су Симеонова стопала насликана преко бордуре, што би по мишљењу Х. Мегвајра требало да наговештава чин лебдења или летења.

Поглавље посвећено књижевном жанру ламентације веома је опширно. Писац убедљиво показује како су византијски сликари уметнули структуру и елементе сликовитих реторских тужбалица у илустрације Богородичиног оплакивања Христа. Оне су представљале омиљену тему химнографа, проповедника и писаца апокрифа, а у репертоар византијске иконографије укључене су у XI веку. Литерарни ламенти, састављени према строго одређеним правилима касноантичке реторике, која прописују патетичко хронолошко контрастирање описа садашње патње са претходним срећним догађајима и изневереним надама у будућност, условили су у иконографији Оплакивања појаву визуелних подсећања на Благовести и Рођење и детињство Христово. Она могу бити унутрашња — положај фигуре Богородице која у крилу држи мртво тело Христово како је то чинила док је он био дете, или прислања образ на његово лице — и спољна — симетричан размештај сцена Оплакивања и Рођења на супротним зидовима цркве.

Свој визуелни пандан добила је и у књижевности често употребљавана метафора о мртвом телу Христовом и увелом цвету. Она је врло експлицитно илустрована у Курбинову, где је на Оплакивању приказано посечено цвеће, а на супротном зиду, на сцени Рођења, тле је процветало. Још један мотив који сликарство дугује конвенцијама књижевних ламената представља склоност ка приказивању откривеног тела Христовог. На неким фрескама из XIII и XIV века које чине комбинацију Оплакивања и Полагања у гроб, Христово тело управо због тога није обавијено завојима.

У завршном одељку књиге, осим што укратко подсећа читаоце на раније изнете резултате истраживања, писац настоји да установи хронологију утицаја беседништва на уметност. Констатује да се може говорити о постојању непрекидних утицаја, али везе литерарне и визуелне елоквенције биле су најтешње у XII веку. Ту појаву објашњава тадашњим процватом; црквених школа у Цариграду, у којима је важан предмет образовања била реторика. Посредници у преношењу утицаја реторике у сликарство били су високи црквени достојанственици. Нема места веровању да су сликари били свесни ових утицаја. Они су мотиве и средства реторског изражавања усвојили путем литургијске књижевности и мисли византијске цркве.

Упркос чињеници да тематика ове књиге захтева од читаоца познавање различитих науч-

них области, Х. Мегвајр је успео да своје излагање учини сврсисходним и јасним. Једино се у поглављу о Ламенту јавља материја која је једним делом могла да буде сврстана у „Дескрипцију“ и „Антитезу“. Писац је најубедљивија и највреднија запажања дао у описима иконографских тема које су у византијско сликарство уведене у XI и XII веку. Веома су драгоцене и цитати грчких извора дати у белешкама у оритуналу, а у тексту преведени. Чини се да је Х. Мегвајр бољи познавалац писаних извора него самих споменика. Када је реч о нашем средњовековном наслеђу, очигледно је да му је познато зависно од тога колико је публикувано у западним земљама. Општи утисак који се стиче читањем ове учене, лепо написане и добро опремљене књиге је да у будућим истраживањима византијске иконографије неће смети да се пренебрегне проблематика односа књижевне и визуелне елоквенције.

Неда Цар

ВАКУФНАМЕ ИЗ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ (XV и XVI ВИЈЕК), Посебно издање Оријенталног института у Сарајеву. Monumenta turcica historiam Slavorum meredionalium illustrantia, tomus quintus, серија IV, Вакуфнаме књ. 1, Сарајево 1985.

Од 1952. године, када је у својим Прилозима за оријенталну филологију и историју југословенских народа под турском владавином објавио две најстарије вакуфнаме у Босни и Херцеговини, Оријентални институт у Сарајеву чини напоре око изналагања, прикупљања, обраде и издавања вакуфнама са подручја Босне и Херцеговине. На ову врсту докумената и њихов значај као драгоценог извора за историју и културу наших крајева под Турцима већ раније су у својим књигама и студијама указивали угледни научници и истраживачи турског периода као што су Глиша Елезовић, Хамдија Крешевљаковић, Хазим Шабановић, Хасан Калеси, Мехмед Беговић, Недим Филиповић, Алија Бејтић и Адем Хацић, тако да је до сада изван број вакуфнама са југословенског тла публикуван, док је у Сарајеву 1982. године био посвећен цео један научни симпозијум питању значаја и улоге вакуфа у нашим крајевима.

После обимне књиге професора Х. Калесија „Најстарији вакуфски документи у Југославији на арапском језику“, којом је било обухваћено и детаљно обрађено шест оваквих докумената из XV и XVI века са југоисточног подручја наше земље, сада су на једном месту публикувани преводи 27 вакуфнама истог раздобља које се односе на исламске задужбине у некадашњим крајњим северозапад-

ним крајевима Османског царства. У вези са тиме, потребно је одмах рећи да су се, у односу на импозантан број самих очуваних здања, доста ретко до наших дана одржале на терену и њихове вакуфнаме, које слично оријенталној епиграфици, увек пружају највише података о времену грађења, самом оснивачу, његовом ширем деловању, па и више од тога. Од тог очуваног броја исламских задужбинских повеља, релативно мало је остало у оригиналном виду — првобитном свитку или кодексу — а знатно чешће у оновременом или познијем препису у судским књигама — сицилима.

Вакуфнаме или вакфије представљале су, у ствари, правне исправе о задужбинском деловању, тј. документе о оснивању задужбине (вакуфа), њеном будућем функционисању и њеном управљању. Тако су оне истовремено представљале и на суду легализовану завештајну исправу и канон, односно, статут по коме је имала да живи и ради одређена задужбина. По својој композицији, вакуфнаме су занимљиве као документи јер су се разликовале од европских задужбинских повеља, премда није искључено да су, са правног аспекта, и на њих могли делимично утицати стари, рановизантијски правни документи.

Вакуфнаме садрже многобројне и разноврсне податке о подигнутом задужбинском здању, његовом обиму, пратећим објектима, начину рада и одржавања, броју службеника који ће га опслуживати, њиховим обавезама према постављеним дужностима и наградама за тај рад. Но, вакуфнаме не садрже само бројне податке о основном предмету задужбинског деловања — џамији, месциду, текији, имарету, мусафирхани, мектебу, медреси итд. — већ и о другим задужбинаревим грађевинама лукративне природе, које су имале да кроз деценије и столећа доносе сталне и сигурне приходе за издржавање оних првих (као што су безистани, ханови, амами, занатске радионице, трговачки дућани и др.), као и о земљишним добрима и новцу, које је оснивач уносио у свој вакуф из истих разлога. Тако ови документи пружају могућност за упознавање вредности тадашње монете, као што нас информишу и о природи различитих пореза, висини закупа ханова, јавних купатила, чаршијских дућана или кирија код стамбених јединица по махалама. Исто тако, вакуфнаме нас упознају са начином и обимом територијалних измена при развоју насеља у турском периоду, са временом и мотивом оснивања целих нових варошица, појавом и ширењем њихових засебних четврти, настанком одређених градских улица и некадашњих тргова, па отуда представљају и прворазредне изворе за праћење урбаног развоја и уопште урбану топографију наших вароши под Турцима. У оквиру ових урбаних делова оне често описују предметне грађевин-

ске плацеве и земљишна имања по селима, њихове откупе или замене, те посредно пружају информације не само о томе како је пословао слој турских званичника и богатих људи, из чијих редова су најчешће потицали оснивачи ових задужбина, већ и како је живео обичан свет — ситне занатлије, мали трговци, па и околно сеоско стаиовништво. О томе, иначе, као што је познато, оновремене хронике обично не говоре.

Најзад, вакуфнаме често пружају прецизне и врло корисне податке о самој личности оснивача, његовој породици, потомцима и завештању које они у разним вакуфским функцијама имају да спроведу у дело, често и на градитељском плану после оснивачеве смрти, завештању које је обично преко наследних функција потомцима могло да обезбеди доживотну егзистенцију. У својим завршним партијама, вакуфнаме такође доносе податке о локалним кадијама и њиховим помоћницима пред којима су одређене године ови документи оверавани, али исто тако о заступницима оснивача, и, нешто ређе, дешава се да ту наиђемо на помен неимара, мајстора извођача или чак декоратеранакаша (као, рецимо, у Хусрев-беговој вакуфнама) који се ту обично јављају у улози сведока приликом легализације задужбинске исправе.

У овој, првој свесци вакуфнама из Босне и Херцеговине Редакција је хронолошким редом објавила вакуфска документа следећих задужбинара:

Исабега (1462), Ајасбега (1477) и Мустафабега (1517—18), по преводу Хазима Шабановића; Муслихудина Чекрекчије (1526) и Туралибега (1572), у преводу Аише Булизаревић-

Симић; Гази Хусревбега (из 1531. и две из 1537), као и вакуфнаму његове жене Шахдидар, у преводу Фехима Џ. Спахе; Тејван-ћехаје (две, из 1554. и 1558), Муса Челебије (1563), Несухаге Вучјаковића (1564—65), Хаџи Мехмедбега (1569), Карађозбега (две, обе из 1570), Муратаге (1571), Ходавердија (1579) и Дервишаге Бајезитагића (1593), све у преводу Мухамеда Мујића; Софи Мехмед-паше (1555), у преводу Бисере Нурудиновић; Мустафабега Соколовића (1555) по преводу Недима Филиповића; Хусеинбега (1558) у преводу Лејле Газић; Ферхадбега (1559), у преводу Мухамеда Ждраловића; Синанбега (1582) и Кизлараге Мустафе (1595), у преводу Салиха Траке, као и Ферхадпаше Соколовића (1587), у преводу Фазилете Цвику.

Ограничена расположивим средствима за штампање, Редакција овог издања није била у могућности, како се то у уводној напомени истиче, да публикује и факсимиле оних вакуфнама које су се очувале у оригиналу. Стицајем околности она није могла ни да кроз целу књигу спроведе јединствен начин њиховог објављивања и коментарисања, пошто су неки преводи већ раније, за живота њихових аутора, били публиковани по научним часописима. Но, и поред тога ово је драгоцену књигу која представља значајан подухват који доноси обиман и богат материјал који ће користити како оријенталистима и историчарима тако и оним конзерваторима и историчарима уметности који су закупљени проучавањем и заштитом културноисторијских споменика још недовољно познатог турског периода на нашем тлу.

Андреј Андрејевић

Лектор
СЛОБОДАНКА ЖИВАНОВИЋ Превод
резимеа:
ЗОРИЦА ХАЦИ-ВИДОЈКОВИЋ (2, 3, 4, 8, 9, 10, 11, 14, 16, 17,
и 18)
МАРА КОРДИЋ (1, 5, 6, 7, 12, 15, 19, и 20)
Графичко обликовање ДРАГОМИР
ТОДОРОВИЋ
Технички уредник. ТОДЕ РАПАИЋ
Коректура
ЈЕЛКА ПОМОРИШАЦ

Издавач
РЕПУБЛИЧКИ ЗАВОД ЗА ЗАШТИТУ
СПОМЕНИКА КУЛТУРЕ Београд, Божицара
Ације 11

Штампа
БЕОГРАДСКИ ИЗДАВАЧКО-ГРАФИЧКИ ЗАВОД
Београд, Булевар војводе Мишића 17

Тираж: 800 примерака

*Штампање ове књиге омогућиле су Републичка заједница
културе и Републичка заједница науке.*